

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи
“Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди

МИЛЛИЙ МАТБУОТИМИЗНИНГ ИККИ ДУРДОНАСИ

*“Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг
ўзбек халқини эрк ва ҳуррият, миллий бирлик ва тараққиёт
гоялари руҳида тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти” мавзuidaги
Республика илмий-амалий анжумани материаллари
2015 йил 27 май*

Тошкент 2015

XIX аср охири – XX аср бошларида вужудга келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати намояндалари мустамлакачилик шароитида яшаган ўзбек халқининг иқтисодий ҳаётини яхшилаш, ижтимоий онги ва маданий даражасини кўтариш, халқни эрк ва ҳуррият байроғи остида бирлаштириш мақсадида турли жабҳаларда фаолият олиб бордилар.

Жадид маърифатпарварларининг матбуот жабҳасида олиб борган фаолиятлари орасида 1914 йилда “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг нашр этилиши, айниқса, муҳимдир. Гарчанд Туркистондаги чор маъмурияти бу газеталар нашрини 1915 йилдаёқ таъқиқлаган бўлса-да, улар ўзбек халқи миллий онгининг уйғонишида, эрк ва ҳуррият гоялари билан “қуролланиши”да катта аҳамиятга молик ишларни бажарди.

Ушбу рисоладан ўрин олган мақолалар шу икки газетанинг серқирра самарали фаолияти билан таништиради.

Рисола “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи илмий ходимлари томонидан амалга оширилаётган “Туркистонлик жадидларнинг янги тафаккур ва маънавиятга қўшган ҳиссаси (1900-1930 йй.) мультимедиали ўқув дастури” мавзуидаги илмий-амалий Давлат дастури доирасида нашр этилди.

Грант раҳбари: тарих фанлари доктори
Бахтиёр ҲАСАНОВ

Масъул муҳаррирлар:
тарих фанлари доктори
Бахтиёр ҲАСАНОВ,
филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ

Нашр учун масъуллар:
Мурод ЗИКРУЛЛАЕВ,
Баҳром ИРЗАЕВ

МИЛЛИЙ МАТБУОТИМИЗНИНГ ИККИ ЙЎЛЧИ ЮЛДУЗИ

Ўзбекистонда миллий матбуотнинг туғилиш, шаклланиш ва ривожланиш тарихи юз йилдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади. XX аср бошларида, аниқроқ айтганда, 1906 йилда дунё юзини кўрган “Тараққий” миллий ўзбек матбуотининг қалдирғоч газетаси бўлган бўлса, ундан кейин 1917 йилга қадар 10 та газета ва журнал нашр этилди. Афсуски, бу вақтли нашрлар Подшоҳ Россияси манфаатларига хизмат қилмаганлиги, аксинча, ўзбек халқи миллий онги, ижтимоий, иқтисодий ва маданий даражасининг ошиши йўлида фаолият олиб борганлиги учун узоқ вақт яшамай, аксар ҳолларда Подшоҳ Россияси цензурасининг сиқуви, айрим ҳолларда эса иқтисодий қийинчиликка дуч келганлиги орқасида узоқ яшамади. Аммо шунга қарамай, бу нашрларнинг ҳар бири тарихчилардан махсус ўрганишни, ҳатто уларда эълон қилинган ва ўзбек халқи ижтимоий онгининг ошишига қаратилган ёки бадиий қимматдан холи бўлмаган хабар ва мақолалар, шеър, очерк ва ҳикояларнинг ўзига хос антологиясини яратишни тақозо этади.

1906-1917 йиллар оралиғида нашр қилинган газета ва журналлар орасида “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг анчадан бери нафақат мутахассислар, балки ўзбек халқининг XX аср бошларидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан қизиққан кишилар эътиборини тортиб келаётгани тасодифий эмас.

2014 йилда шу икки газетанинг чиқа бошлаганига роса 100 йил тўлди. 1906-1917-йиллар оралиғида “Хуршид”, “Шухрат”, “Тужжор”, “Осиё”, “Самарканд” сингари газеталар чиққани ва бу газеталарнинг майдонга келишига Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний сингари алломалар тамал тошини қўйганларига қарамай, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг нашр этилиши Исҳоқхон Иброт, Тавалло сингари шоирларнинг илҳом булоғини тўлқинлантириб юборган, Тошкентда эса “Садои Туркистон” газетаси ходимлари ва мухлислари газета чиққан кунни ҳомийлардан бирининг боғида сайил ўтказиб, байрам сифатида нишонлаган эдилар.

1914 йил дунё халқлари тарихига Биринчи жаҳон уруши бошланган йил сифатида киради. Шу йил ва шу уруш ўзбек халқи

ҳаётининг йилномасига ҳам ўз муқтadini босган. Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан мушкул аҳволга тушган Подшоҳ Россияси Туркистон халқларига қанчадан-қанча солиқларни солиб, отаравадан тортиб, озиқ-овқатгача, кийим-кечакгача ҳаммасини тортиб олиб, уруш майдонларида қон тўқаётган аскарларга юборган. Аҳвол тобора оғирлашиб, Подшо Россияси тақдири хавф остида қолган 1916 йилда эса туркистонлик эркак жинсига мансуб 21 ёшдан 45 ёшгача бўлган кишилар мардикорликка олиниб, қора ишларни бажариш учун фронторти шаҳарларига юборилган.

Подшоҳ Россияси ўз тарихининг шундай жиддий бир палласига кирган вақтда чиқа бошлаган икки газета ўз ўқувчиларини фақат Туркистон халқларининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида кечаётган воқеалар билангина эмас, аynи пайтда Жаҳон уруши майдонларидаги аҳвол билан, Россиянинг шу урушда кўраётган талофатлари ва чекаётган машаққатлари билан ҳам таништириб борди. Хотин-қизларнинг мусулмон Шарқидаги, аниқроғи, Туркистондаги ячинарли тақдирини яхшилаш йўллари устида бош қотирди. Мактаб ва мадрасалардаги таълим тизимини янги тарихий-маданий давр талаблари асосида ислоҳ қилиш йўлларини ахтарди... Шу маънода “Садои Туркистон” ҳам, “Садои Фарғона” ҳам, аввалги миллий газеталарга қараганда, ўзбек халқи ҳаётининг шу даврдаги ўта муҳим масалалари билан қизиқиб, у тушган кемани эрк ва хуррият нурлари кўринган алвон уфқлар томон буришга интилди.

Агар 1917 йил Февраль инқилобидан кейин тараққийпарвар ўтмишдошларимиз Фарғона водийсининг юраги бўлган – Кўкон шаҳрида тўпланиб, Туркистон Мухторият ҳукуматини тузган ва ўзбек халқининг мустақиллиги сари жиддий бир қадам ташлаган бўлсалар, бунда “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарида тараннум этилган эрк ва хуррият учун кураш ғоялари, шу ғоялар билан тўйинган публицистик мақолаларнинг ҳам хизмати йўқ эмас.

Қўлингиздаги мақолалар тўплами 2015 йил 25 майда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейида “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарининг 100 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий конференция материалларидан ташкил топди. Конференция қатнашчилари ҳали шу икки миллий газетани теран ва тўла ўрганиш имконига эга бўлмаганлари, шунингдек, ижтимоий-гуманитар фанларнинг бошқа вакиллари бу хайрли ишга жалб этилмаганлари сабабли ҳар икки газетанинг серкирра фаолияти, уларнинг ўзбек

халқининг миллий уйғонишидаги роли ва аҳамияти бу материалларда тўла очиб берилган, дейиш, балки қийиндир.

Ўйлаймизки, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи жамоаси ҳам, Ўзбекистон Миллий университети ва Жаҳон тиллари давлат университетидаги журналистика ихтисослиги бўйича таълим олган мутахассислар ҳамда таълим олаётган талаба ва аспирантлар ҳам шу нашрларда кўтарилган муҳим ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва маданий масалалар, шу масалаларга бағишланган энг муҳим мақолалар ва уларнинг муаллифлари фаолиятини пухта ўрганишда давом этадилар. Ким билади, балки яқин йиллар ичида “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарида эълон қилинган энг яхши шеърлар, очерклар ва мақолалар антологияси ҳам дунё юзини кўрар...

Шояд шундай кунлар тезроқ етиб келса...

Наим КАРИМОВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи етакчи илмий ходими,
филология фанлари доктори

МИЛЛИЙ МАТБУОТИМИЗНИНГ ИККИ МАШҲУР СИЙМОСИ

1

“...Меҳмонлар соат саккизларда йиғила бошладилар. Аксарият ўн-ўн икки киши жадидлар бўлиб, булар меҳмонхонанинг қуйирогидан жой олдилар. Тўрда орқаларига қўйилган момиқ ёстиқларга суяниб, гавдалари юмалоқ, гўштдор бир неча атоқли бойлар терилган эди. Салласи силлиқ ўралган, соқоли мошкичири, янги мовут тўн ва амиркон маҳсиларда баззоз Муҳаммадмансур... Унинг ёнида жадидларнинг мўътабарлари Анвархон қори ўтирар эди. Қори билан ёнма-ён ўтирган киши – машҳур адвокат Абдуллаҳўжа. У Москвада таҳсил кўриб, биринчи бўлиб олий маълумот олиб келганлардан, пакана, тўлароқ, олифта кийинган, юзлари жиддий, ифодали, ақлли одам...”

Ойбекнинг “Улуғ йўл” романидан олинган бу лавҳада Тошкент жадидларининг йиғилишларидан бири тасвир этилган. Унда тилга олинган Анвархон – Тошкент жадидларининг сарвари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдуллаҳўжа эса машҳур адвокат Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Хўжаев)дир. Ушбу роман ёзилган вақтда бу улуғ сиймоларни ёдга олиш имкони бўлмагани учун адиб улар номини ўзгартиришга мажбур бўлган.

У.Хўжаев Ойбекнинг устози Мунаввар қори Абдурашидхонов ва қайнотаси – машҳур маърифатпарвар ва тадбиркор Саидносир Миржалиловнинг яқин дўсти эди. Бинобарин, у У.Хўжаевни улар даврасида кўп кўрган ва яхши билган. Шу сабабли биз ўзбек халқининг фидойи фарзандларидан бири У.Хўжаев қиёфасини Ойбек тасвиридаги портрет асосида аниқ тасаввур этишимиз мумкин.

Ёшлик йиллари. У.Хўжаевнинг таржимаи ҳолига оид маълумот кўп эмас. Чор оҳранкаси фондида сақланаётган ҳужжатларнинг бирида унинг туғилган санаси 1882 йил деб ёзилган. Аммо 1926 йилга оид анкетада қайд этилишича, У.Хўжаев 1886 йили Тошкент

шаҳрининг Шайхонтаҳур даҳасида туғилган. Отаси Асадулла маҳсум тараққийпарвар кишилардан бўлиб, Тошкентнинг Янги шаҳар қисмида ҳам ичкари-ташқари ҳовлидан иборат уй-жойи бўлган. У XX асрнинг дастлабки чорагида Романовский кўчасидаги шу ҳовлисида алиф, елим ва бўр талқонини дош қозонларда қайнатиб, “замазка” (лойелим) яшаш билан шуғуланган. Шаҳар бўйлаб кўчама-кўча “Ойна-а-а тузатамаан!” деб, синган ойналарни тузатиб юрган рус усталари замазкани ундан олиб кетишган. Убайдулла укалари билан бирга отасига кўмаклашган ва айни пайтда рус-тузем мактабида ўқиган. 1904 йили гимназиянинг тўрт синфини тугатгач, мустакил ҳаёт йўлини бошлаб, Тошкент шаҳридаги “мировой судья”лардан бири Оранскийнинг кўлида мирза бўлиб ишлаган. Суд жараёнларида таржимонлик қилиб, на рус тилини билган, на ҳуқуқий билими бўлган ватандошларининг ҳожатларини чиқарган. 1907 йили Тошкент темир йўл бошқармасининг Оренбург шаҳрига кўчирилиши муносабати билан темир йўлнинг адлия бўлимида хизмат қилаётган Убайдулла ҳам она шаҳрини тарк этишга мажбур бўлади. 1908 йили Саратов шаҳрига кўчиб бориб, 1913 йилга қадар Ўрол темир йўли бошқармасида турли лавозимларда хизмат қилади. Шу йилларда хусусий мутолаа йўли билан тайёргарлик кўриб, Ойбек домла ёзганидек, Москвада эмас, балки Саратов шаҳридаги университет-нинг адлия бўлимини сиртдан тамомлаб, хусусий ҳимоячи шаҳодатномасини олишга муваффақ бўлади.

Юқорида қайд этилган оҳранка ҳужжатида У.Хўжаев тўғрисида бундай маълумот берилган: “1882 йилда Тошкентда боғбон оила-сида туғилган. Рус-тузем мактабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган, рус судьяси билан Саратов шаҳрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тиришқок, зехни ўткир, дунёқараши кенг”.

Ана шу “тиришқок, зехни ўткир, дунёқараши кенг” йигит Тошкент ва Саратов шаҳарларидаги суд жараёнларида қатнашиб, адолат қуёшининг қора булутлар қуршовидан чиқа олмаётгани сабабларини, Ўрта Осиёда ҳам, Ички Россияда ҳам кечаётган ижтимоий жараёнлар моҳиятини тушунишга уринади, уйғоқ виждон билан яшашга интилади.

Лев Толстой билан ғойибона мулоқот. Ўша йилларда улуг рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстойнинг ёвузликка қарши ёвузлик

билан жавоб бермаслик ҳақидаги назарияси кенг тарқалган, рус жамияти шу назарияга муносабатига қараб икки карама-қарши гуруҳга ажралган эди.

У.Хўжаев осиелик ёш адлия ходими бўлишига қарамай, Толстой назарияси жазоланмаган ёвузликнинг рағбатланишига, бинобарин, авж олишига хизмат қилиши мумкинлигини сезади. У ўзида пайдо бўлган фикр ва мулоҳазаларни улуғ рус ёзувчисига хат орқали етказмоқчи, ўзини қийнаган саволларга ёрқинлик киритмоқчи, айни пайтда адибни мазкур назариянинг аён кемтиклари ҳақида ўйлаб кўришга ундамоқчи бўлади.

Мана, унинг Л.Н.Толстойга йўллаган хати:

“Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо, менга шубҳали туюлган “ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик” масаласида бирор аниқлик киритарсиз, деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан “ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик”нинг, ҳеч шубҳасиз, адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга иқрор бўлсам ҳам, аммо қуйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени жуда ўйлантириб қўяди: “Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик”нинг адолатли эканига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Инжилга бўлган диний майлим ёки Муҳаммад динидаги уммат бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келганлигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунишимча, “ёвузликка ёвузлик қилма”нинг негизида қуйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан у битта ёмонлик қилган бўлади; мен унга қаршилик қилсам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмоқчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, қуйидаги ҳолатда қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб кўрайлик: кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни,

ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топшишга мажбурман. Аммо, у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин, уни бартараф этиш учун менда ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чора қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб, юзлаб, минглаб одамлар ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунун, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки у катта талафотлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатнинг, ёвузликнинг олдини олиш ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат; бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин шу ҳақда бирор тушунтириш берар, деган ниятда Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим.

Менинг турар жойим:

Саратов шаҳри, раста, Юренково қ(ишлоғи). Адлия бўлими.
Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевга.

Сизга самимий садоқат билан, мусулмон:

У.Ас.Хўжаев.

29 май, 1909 йил. Саратов шаҳри”.

Ўша йилларда ўзбек халқининг миллий манфаатларини, ҳақсизлик ва адолатсизлик орқасида жабр кўрган ва кўраётган ҳар бир кишининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладиган окловчилар-адвокатларга катта эҳтиёж бор эди. Убайдулла Хўжаев тарих тақозоси билан пайдо бўлган шу эҳтиёжни чуқур ҳис қилиб, адвокатлик касбини танлади. Саратов шаҳрида шу касб бўйича етарли билим ва тажриба тўплади.

Адвокат суд жараёнида одатда нафақат жабрланувчи, балки жиноятчининг ҳам манфаатини ҳимоя қилади. Агар жиноятчи, “масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи” ёки учратган бўлса, виждонли адвокат уни қандай ҳимоя қилсин? Умуман, шундай жиноятларга қўл урган кимса-

ларни химоя қилиш керакми? Агар моҳир ва тажрибали адвокат шундай жинойтчини оқлашга эришса, жабрдийданинг ҳоли нима кечади?..

Убайдулла Хўжаев Л.Н.Толстойнинг шундай саволларга жавоб беришини сабрсизлик билан кутади.Орадан кўп ўтмай, улуғ ёзувчидан Саратов шаҳридаги “мусулмон”га бундай хат келади:

“Ясная поляна, 1909 йил 5 июнь.

Убайдулла Асадуллаевич,

Сиз мендан сўрабсизки, агар бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиш нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиш учун ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўллаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари ҳақиқатни билиш истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қондаси деб билиш эса, катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат талаб этиш – ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир; шунинг учун уни адо этишга интилиш ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзилингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар; у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар – тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишига тушиб олиш учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим оғганча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиш кераклигини (сайёҳга йўналишни) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир; одамнинг хатти-

ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқинроқ юриш бирдан-бир раҳнамо бўлганидек, ахлоқий идеалга мумкин қадар яқин бўлишга интилиш – инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...*

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса, гоят хурсанд бўлув эдим.

Лев Толстой”.

Л.Н.Толстойнинг бу хати У.Хўжаевни ҳаяжонлантирган ижтимоий-маънавий муаммоларга ёрқинлик киритди, дейиш қийин. Ҳатто айтиш зарурки, кейинги тарихий жараён улут ёзувчининг қаршилиқ кўрсатмаслик назарияси ёвузликнинг бир қисм носоғлом кимсалар қўлида инсониятга қарши даҳшатли қуролга, глобал катастрофаларга йўл очувчи омилга айланиши мумкинлигини, демак, У.Хўжаевнинг шу масалада бирдан-бир тўғри йўлда турганлигини тасдиқлади. Шунга қарамай, Л.Н.Толстойнинг Убайдулла Хўжаев хатини эътиборсиз қолдирмасдан, жавоб мактубини йўллаши унинг – ёш ўзбек адвокатининг ақл-заковатига ҳурмат билан муносабатда бўлганидан далолат беради.

Миллий уйғониш минбари. Убайдулла Хўжаев 1913 йили Тошкентга қайтиб келди. Рус тилини ва Россия қонунчилиги асосларини мукамал эгаллаган, адлия соҳасида озми-кўпми тажрибага эга бўлган йигитнинг она-Ватанига келиши шу йилларда қанот ёза бошлаган жадидлар учун айна муддао эди. Тошкентлик жадидлар рус тилини билмаганлари, Россияда ва хорижда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий воқеалардан яхши хабардор бўлмаганлари туфайли кўп масалаларда нўноқ эдилар. Шунинг учун ҳам Асадулла махсум жадидлар устидан кулиб, бундай кинояли сўзларни айтар эди: “Кимни кўрсанг, жадидман, дейди. Аммо улардан нимани сўраманг, тайинли жавоб ололмайсиз. Тавба, кимки “афанди”, “каминаи камтариннинг фикрига кўра”, “имоним йўл қўймайди” деган сўзларни ёдлаб олган бўлса, жадид бўлаверадими?! Мен ҳам шу уч калимани билганим учун ўзимни “жадид” деб атасам бўлавереди. Аммо жадид бўлиш учун, аввало, ўқиш-ўрганиш, билим хазиначини бойитиш лозим”.

* Мазкур хат сўнггидаги бир жумла ўчиб кетганлиги учун уни тиклашнинг иложи бўлмади.

У.Хўжаевнинг укаси Баширулла Хўжаев Абдулла Авлоний ташаббуси билан ташкил этилган “Турон” жамияти ва театр тўдаси (труппаси)нинг фаолларидан эди. Европача билим ва маданият соҳибининг келганидан дарак топган жадидлар Б.Хўжаев ёрдамида У.Хўжаев билан мустаҳкам алоқа ўрнатадилар. Убайдулла улар сиймосида нафақат “афанди”, “каминаи камтариннинг фикрига кўра” сўзларини билган, балки халқ ва мамлакат тақдири билан яшаётган жадидларни кашф этади, улар билан ҳамкорлик қилади. 73 моддадан иборат “Турон” мусулмон драма санъати хаваскорлари иттифоқи”нинг низомини тузиб, “Турон” жамиятининг ўлка ижтимоий-маданий ҳаётидаги ўрни қонуний асосларга эга бўлишига ҳисса қўшади.

Манбаларда айтилишича, “Падаркуш” спектаклининг 1914 йил 27 февраль куни “Колизей” театри биносидаги илк намойиши унинг саъй-ҳаракати билан амалга оширилган. Бундан ташқари, У.Хўжаев М.Абдурашидхоновнинг таклифи билан миллий уйғониш даврининг муҳим қуроли – “Садон Туркистон” газетасига ноширлик ва муҳаррирлик қилишни ўз зиммасига олади.

1914 йилнинг апрель ойидан бошлаб ҳафтада икки марта нашр этила бошлаган бу “адабий, иқтисодий, фанний ва маиший” газета Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатлардаги мусулмон халқлар ҳаётига оид мақола ва хабарлар билан бирга Татаристонда нашр этилган “Вақт” газетаси ва “Шўро” журналидан ҳам эътиборга молик мақолаларни кўчириб босади. Ўзбек матбуотининг илк тарихчиларидан бири – Зиё Саиднинг эътирофи этишича, мазкур газета “миллатдан ҳиммат аҳллари ва зиёлилар кўпайтириш йўлида кўп ҳаракат қилган”. У.Хўжаев газетага ноширлик қилибгина қолмай, унинг саҳифаларида “Мақсад ва маслак”, “Юбилейга ҳозирланув”, “Ташаккур ва ўтинч”, “Шариат ва зақун назарида бизим туфроғ ишлари”, “Савдогарлик на ўлди?”, “Нақд пул ҳақинда шаҳодат мўтабарми?”, “Болаларимизнинг бахтсизликларига ким сабаб?”, “Бизда шаҳар солиғи” сингари даврнинг муҳим ижтимоий масалаларига бағишланган мақолаларини эълон қилди. Унинг ношир сифатидаги энг катта хизматларидан бири шундаки, у газета атрофига А.Авлоний, Чўлпон, Ҳамза, Иброҳим Даврон, Ҳожи Муин, Тавалло, Мискин, Хислат сингари шоирларни, Мунаввар қори, С.Миржалилов, М.Шермухамедов, Ш.Раҳимий, Р.Музаффарзода, Н.Ёвушев, А.Зоҳирий, Холид Саид

сингари маърифатпарвар кишиларни тўплаб, газетани жадиличлик ҳаракатининг минбарига айлантирди.

Туркистонга кириб келаётган ҳар бир янгиликни мустамлака тузумига зарба сифатида қабул қилган, бинобарин, унинг тарқалишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган генерал-губернаторлик У.Хўжаевнинг Тошкентга келишидан саросимага тушди. Охранка ходимлари Саратов губернясининг жандарм бошқармасига мактуб йўллаб, у ҳақда тўпланган материалларни юборишни сўрадилар. У.Хўжаевнинг ҳар бир қадамини назорат остига олиб, эл-юрт ўртасида шуҳрати тобора ошиб бораётган газета нашрига чек қўйиш режаларини ишлаб чиқдилар. Турли-туман жарималарни ўйлаб топиб, 1915 йилда, 66-сонидан кейин, газетанинг чиқишига чек қўйдилар. Ҳар бир сонидан 30-40 сўм зарар кўрганга қарамай чоп этилган “Садои Туркистон”нинг таъқиқланиши У.Хўжаевнинг халқни уйғотиш йўлидаги эзгу режаларининг рўёбга чиқишига имкон бермади. Унинг ўзи эса Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилди.

Куйидаги махфий маълумот шу йиллардаги У.Хўжаев фаолиятининг номаълум кирраларига ойдинлик киритади: “...*Ўша йили (яъни 1913 йили – Н.К.) Саратовдан Тошкентга қайтган Убайдулла қисман адвокатлик, асосан эса тарғиботчилик билан машғул бўлди. У “Умид” деб аталган илғор мусулмонлар гуруҳига раҳбарлик қилди. Унинг саъй-ҳаракати билан Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида китоб савдоси ташкил этилди. Маҳаллий тилда сўл йўналишдаги газетани нашр қилишга мўлжалланган ширкат тузилди... 1913 йил 21 декабрда унга Тошкентда “Садои Туркистон” номида маҳаллий газетани чиқаришга рухсат берилди... Ўша йили Тошкентда Убайдуллахўжа раҳбарлигида “Падаркуш” пьесаси қўйилди. Хўжаев 1914 йилдан Тошкент мужоҳидлари сафига қўшилиб, ўлкада Россия ҳукмронлигига қарши тарғиботчилик ҳаракатини махфий равишда давом эттирди. “Садои Туркистон” газетаси ёпилгандан сўнг Андижонга келиб, адвокатлик қилмоқда”.*

Убайдулла Хўжаев, Охранка айғоқчиси хабар берганидек, Андижонга келгач, маҳаллий ўзбек ва рус тараққийпарварлари билан танишиб, 1916 йил 1 июлда А.Чайкин билан бирга “Садои Туркистон” гоёларини давом эттирувчи “Туркестанский голос” газетасининг нашр этилишига муваффақ бўлади. Мазкур газетанинг

ёруғ дунёни кўриши ва водий аҳли ўргасида эътироф қозонишида у дўсти А.Чайкинга елкадош бўлади.

1916 йил кўзғолони ва Убайдулла Хўжаев. Биринчи жаҳон уруши Россиянинг кудратли империя сифатидаги образини чип-пакка чиқарди. Танг аҳволда қолган империя моддий-техник аҳволини ўнглаб олиш учун дастлаб Туркистон аҳолиси ихтиёридаги от ва бошқа молларни, шунингдек, қимматбаҳо қоғозларни йиғиб олди. Сўнгра фронт орқасида қора меҳнат билан шугулланиш имконига эга бўлган кишиларни мардикорликка олиш ҳақида фармон чиқарди. Алданган халқ 1916 йилда Ўрта Осиёнинг қарийб барча йирик шаҳар ва қишлоқларида кўзғолон кўтарди. Аммо кўзғолон казак қисмлари ва жазо отрядларининг кучи билан шафқатсизларча бостирилди.

Сургун муддатини Бобур юртида ўтаётган Убайдулла Хўжаев 1916 йил июлида андижонлик миллионер Миркомил Мирбобоев ҳомийлигида Вадим Чайкин (Анастасий Чайкиннинг иниси) билан бирга Петербургда бориб, IV Давлат Думасида Туркистонда рўй берган адолатсизлик ва хунрезликлар ҳақида ахборот беради. Ҳарбий хизматдан озод этилган маҳаллий аҳолини мардикорликка шошилишч равишда сафарбар этиш ҳар томонлама хатарли эканини тушунтиради. Содир этилган жиноятни ўрганиш учун Давлат Думаси аъзоларидан иборат махсус комиссиянинг Андижонга юборилишини сўрайди. Император, унинг илтимосига биноан, Туркистонда мардикорликка олиш муддатини 15 сентябрга қадар кечиктириш ҳақида фармон бериб, А.Ф.Куропаткинни Туркистоннинг янги генерал-губернатори этиб тайинлайди. А.Ф.Керенский ва Қ.Б.Тевкелевдан иборат Давлат Думаси комиссияси эса вазиятни ўрганиш учун Андижонга келади. У.Хўжаев ўзбек халқи тарихининг шу мураккаб даврида Давлат Думаси аъзоларини кўзғолоннинг шафқатсизларча бостирилиши оқибатлари билан таништириб, андижонлик жабрдийдаларнинг арз ва шикоятларини уларга таржима қилиб беради.

“Туркестанский голос” газетасининг 1916 йил 28 август сонидеги хабардан маълум бўлишича, Давлат Думаси аъзолари икки кун мобайнида Андижонда бўлиб, шаҳар ва шаҳар атрофида истиқомат қилган турли миллатларга мансуб 100 га яқин кишилар билан учрашганлар, уларнинг арз ва шикоятларини таржимонлар ёрдамида ёзиб олиб, шу арз ва шикоятларнинг бир қисмини Тошкент суд палатаси прокурорига юборишга, мураккаб масала-

ларга оидларини эса Давлат Думаси ва унинг бюджет комиссияси эътиборига ҳавола қилишга ваъда берганлар.

У.Хўжаев бу эришилган ютуқ билангина қифояланмай, янги генерал-губернатор номига ариза ёзиб, унда чор амалдорлари туфайли Андижонда зўравонлик, порахўрлик, товламачилик иллатлари авж олгани, натижада маҳаллий амалдорларнинг ғайриқонуний ишлари ҳақидаги шикоятлар жавобсиз қолаётгани, айбдорлар эса жазоланмай келаётганини айтади. У.Хўжаевнинг бундай хатти-ҳаракатларидан чўчиган Андижон уезди бошлиғи полковник Ю.А.Бржезицкий ўз навбатида уни ва унинг маслакдошларини Давлат Думаси аъзоларига Андижон воқеалари ҳақида нотўғри маълумот берганликда айблайди; “Туркесанский голос” газетасини ёпмасдан, “Чайкин ва Хўжаевларнинг шотирлари”ни ўлкадан қувиб чиқармасдан туриб, Андижонда соғлом вазиятни яратиш мумкин эмаслиги ҳақида айюҳаннос солди.

Туркистон Мухторияти. Ўзбек халқининг шу йиллардаги пешқадам вақиллари эрк ва ҳурриятга эришмай туриб, она-Ватаннинг раванқ топиши маҳол эканини яхши билганлар. 1917 йил Февраль инқилоби натижасида уч юз йил ҳукм сурган Романовлар сулоласининг тахтдан ағдарилиб, Муваққат ҳукуматнинг ўрнатилиши улар дилидаги орзу-умидларга қанот бағишлади. Туркистон генерал-губернаторининг У.Хўжаевни Тошкентдан сургун қилиш ҳақидаги буйруғи ўз кучини йўқотгани учун Мунаввар қори Абдурашидхонов унга ўзи ва маслакдошлари номидан табрик телеграммасини йўллайди. Шу йилнинг март ойида Тошкентга етиб келган У.Хўжаев “Шўрои ислом” жамиятининг таъсис йиғилишида иштирок этиб, мазкур жамиятга раис ўринбосари этиб сайланади. Кўп ўтмай, унинг зиммасига раислик вазифаси юкланади. У жамиятнинг зукко аъзолари билан бирга ҳурриятга эришиш йўллари ахтаради. Аммо сиёсий билими ва савияси баланд бўлмаган кишиларни бир байроқ остига бирлаштириш осон эмас эди. Шу масалада большевикларнинг илғорлаб кетганини кўрган У.Хўжаев 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида тараққийпарвар дўстлари билан бирга Қўқон шаҳрига бориб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилган мусулмонлар қурултойида фаол иштирок этади. У шу қурултойда Мухторият ҳукуматининг ҳарбий ноziри этиб тайинланади. У.Хўжаев зиммасига юкланган ўта масъулиятли вазифани адо этиш учун Мухторият қўшини саф-

ларини кенгайтириш ва қуроллантириш масаласи билан шуғулланади.

Афсуски, Ленин имзо чеккан Россия ҳудудларидаги барча халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари ҳал қилишлари ҳақидаги декларация руҳига тамомила мос, аммо неомустамлакачи большевиклар манфаатидан мутлақо узоқ бўлган Мухторият 1918 йил февралида зўравонлик йўли билан тугатилиб, Қўқон ва Қўқон атрофидаги қишлоқлар конга ботирилади.

Убайдулла Хўжаев большевиклар таъкибидан қочиб, бир неча йил она-Ватанидан олисда – Оренбург, Москва ва Саратов шаҳарларида яшириниб яшашга мажбур бўлади.

Сўнги кунлари. Убайдулла Хўжаевнинг бундан кейинги ҳаёти сарсон-саргардонликда кечди. У бир неча маротаба камокка олинди. 20-йилларнинг иккинчи ярмида камокдан қайтгач, республика Олий суди раиси Саъдулла Қосимов, кишлок хўжалиги ходимлари ва бошқалар устидан бўлиб ўтган суд жараёнларида оқловчи сифатида иштирок этиб, бегуноҳ ватандошларини тухмат балосидан сақлаб қолишга уринди. Аммо замон ўзгарган, асрлар давомида сайқал топган одил конунчилик асослари пайхон этилган ва большевиклар бу конунларни истаганларича бузиб талқин қилаётган эдилар. Шундай шароитда бегуноҳ кишиларни химоя қилиш уларнинг фожиали қисматларига шерик бўлиш билан барабар эди.

“1938 йилнинг январи эди,– деб эслаган эди У.Хўжаевнинг жияни таниқли журналист Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, – ярим тунда НКВД ходимлари уйимизга бостириб келишди. Тоғам чуқур уйқуда эдилар, онам бечора унинг тепасига бориб: “Ака, туринг, сизга келишибди”, деб уйғотибдилар. Тоғам бечора чақирилмаган “меҳмонлар” кимлар ва нима ниятда келганини ҳам суриштирмай (бу ҳол эртами-кечми юз беради, деб бунга руҳан ўзларини тайёрлаган бўлишлари мумкин), апил-тапил кийина бошлабдилар ва азбаройи шошилганларидан ҳассаларини олишни ҳам унутиб (уни тоғам сургундаликларида ўрмон дарахтидан ўзлари йўниб ясаб олган эдилар...), уларнинг олдига тушибдилар. Онамиз болаларим чўчимасин, уйқулари бузиммасин, деб биз, опа-сингилларни, ака-укаларни уйғотмабдилар. Шу тариқа онамиздан бўлак ҳеч биримиз тоғамиз билан хайрлаша олмадик. Эрталаб одатдагича уйғонганимизда, тоғамизнинг ўринлари йиғиштирилмаган ҳолда бўм-бўш ётарди...”

Хур ва озод келажак йўлида ёниб яшаган, ёвузликка муносабат масаласида Лев Толстойдек даҳо билан бахслашган, ўзбек халқининг илгор дунёқарашли, билим доираси кенг бу жасур фарзанди ўз вақтида жиловланмай ҳаддидан ошган сталинча ёвузликнинг қурбони бўлди.

Убайдулла Хўжаев 1939 йилда Коми АССРдаги азобгоҳларнинг бирида дунёдан кўз юмган.

2

Совет давлати қарийб етмиш йил мобайнида хусусий мулк эгаларини қиргин-қатагон қилиб, халқни уларга нисбатан нафрат руҳида тарбиялаб келди. Шундай тарбиянинг натижаси ўлароқ биз яқин-яқингача ўзбек халқидан етишиб чиққан саховатли бойлар номини тилга олмай, уларнинг маърифатпарварлик ва тараққий-парварлик фаолиятлари тўғрисида сўз юритмай келдик. Ҳолбуки, аввалги асрларда бўлганидек, XX аср бошларида ҳам халқ фаровонлигининг ошиши, мамлакатда ободончилик ишларининг амалга оширилиши, маориф ва маданият соҳасидаги ўзгаришларда бойларнинг хизматлари оз бўлмаган.

Ушбу мақола қаҳрамони Обиджон Маҳмудов халқимизнинг шундай саховатли бойларидан, ҳозирги давр ифодаси билан айтсак, маърифатпарвар тадбиркорларидан бири эди.

Дебоча. Бухоро амирлигида тўпчибоши деган лавозим бўлган. Шу лавозимда хизмат қилган кишилардан бири Абдуҳолик Абдуқодирбек ўғли эди. У фалакнинг гардиши билан, фарғоналик дўстининг таклифига биноан, Марғилонга меҳмонга борганида, отдан йиқилиб, оёғи синган ва шифо топунига қадар унинг уйида яшашга мажбур бўлган. Абдуҳолик хасталик кезларида дўсти Мирзаюнуснинг Робия деган яқин қариндошига кўнгил қўйиб, унга уйланган. Юқорида номи зикр қилинган Обиджон Маҳмудов Марғилонда ана шу ота-онадан дунёга келган.

Обиджон Маҳмудовнинг туғилган санаси турли манбаларда турлича қайд этилиб келади. Бундан бир неча йил илгари Давлат ва жамият қурилиши академияси томонидан нашр этилган “Унутилмас сиймолар” альбом-буклетига, шунингдек, Фарғона водийси газеталарида чоп этилган мақолаларда Обиджон Маҳмудовнинг туғилган санаси 1858 йил, деб қайд этилган. Аммо Обиджон Маҳмудовнинг 1926 йил 7 апрель куни ҳибсга олинishi муноса-

бати билан тўлдирилган анкетада унинг туғилган санаси 1871 йил, деб кўрсатилган. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”нинг О.Маҳмудовга бағишланган мақоласига ҳам худди шу сана асос қилиб олинган. 1928 йили ички ва болалар касалликлари бўйича доктор Г.Х.Шахарович имзолаган справка (маълумотнома)да ҳам: “Дана сия гр-ну Махмудову Абиджану, 71 года, в том...” сўзлари ёзилганки, бу унинг 1871 йили дунёга келганини тасдиқловчи яна бир ҳужжатдир.

Биби Робиянинг тўнғич ўғли Миродил Қўқоннинг Шайхон маҳалласидан уй-жой сотиб олгач, Обиджон ҳам онаси ва акаси билан бирга Қўқонга кўчиб келади ва шу ерда яшаб, эски мактабда ўқийди. У дарсдан бўш пайтларида мўмчилик билан шуғулланган акасига ёрдам бериб, ундан мўмчилик ҳунарини, поччаси Мирзакарим заргардан эса савдо-сотик сирларини ўрганади.

Обиджон 1894-1895 йилларда бўлса керак, арзимас бир масалада акаси билан айтишиб қолиб, Қўқондан бош олиб чиқиб кетади. У Каспий денгизи бўйларида жойлашган Челекан ярим оролига бориб, тўрт-беш йил мобайнида турли ишлар билан машғул бўлади. Омадни қарангки, шерикчиликда сотиб олган еридан нефть дарёси вулқондек отилиб чиқади. Челеканга сариқ чақасиз борган йигит 1901 йили она юртига Қўқоннинг йирик сармоядор бойларидан бири бўлиб қайтади. Бор-йўғи бошланғич маълумотни олган йигитнинг ишлари юришиб кетиб, у Фарғона водийсининг бир неча жойларидаги нефть, олтингугурт ва мўм конларини сотиб олади.

Шу ерда лирик чекиниш сифатида айтиш жоизки, сотиб олган еридан нефть кони топилган Обиджон Маҳмудов Чўлпоннинг 1914 йили нашр этилган “Дўхтур Муҳаммадёр” ҳикоясидаги бош қаҳрамон образига прототип бўлиб хизмат қилган.

Фаолиятининг олмос қирралари. Нақл қилишларича, Обиджон Маҳмудовга қарашли конларда хизмат қилган немис инженерининг димоғи шишиб кетиб, ҳатто уни – бу конларнинг эгасини ҳам назар-писанд қилмай қўйган. Шундан кейин Обиджон Маҳмудов Нева бўйларида бориб, Петербург университети тоғ-кон факультетининг сирғки бўлимига ўқишга кирган ва қисқа муддатда барча имтиҳонларни муваффақият билан топшириб, ўқишни аъло натижа билан тугатган. У Ўрта Осиёдан етишиб чиққан ва Россияда ҳам катта обрў-эътиборга сазовор бўлган биринчи ўзбек тоғ-кон инженери эди.

Ватандошларининг оғир иқтисодий ҳаётини ўз кўзи билан кўрган ва шу йилларда Қўқонда ҳам туғила бошлаган жаҳид маърифатпарварларининг илғор фикрларига ишонган Обиджон Маҳмудов 1911 йилда Ҳайдарбек маҳалласида янги усулдаги мактабни очади. Атоқли адабиётшунос олим Азиз Қаюмовнинг отаси Пўлатжон домлани шу мактабга мудир этиб тайинлайди. Мактаб янги давр талабларига мос бўлиши учун барча замонавий ўқув анжомларини сотиб олиб беради. Айти пайтда у Қўқондаги бошқа жаҳид мактабларидан ҳам меҳр-мурувватини дариғ тутмайди.

Кўп ўтмай, XX асрнинг муҳим тарихий воқеаларга бой 1914 йили кириб келди. Жаҳидлар Биринчи жаҳон уруши арафасида тароз палласининг бошқа томонга оғиб, Туркистондаги рус амалдорлари пайтавасига қурт тушганини сезмай қолмадилар. Улар янги газеталар ташкил этиб, халққа тараққийпарварлик руҳидаги фикр ва ғояларни етказишни ўз олдиларига мақсад қилиб кўйдилар.

Тадбиркорлик ишлари кундан-кунга гуркираб бораётган Обиджон Маҳмудов Ички Россиядан тегишли асбоб-ускуналарни сотиб олиб, Қўқонда босмахона ташкил қилади ҳамда 1914 йил 3 апрелдан эътиборан Фарғона водийсидаги биринчи миллий нашр – “Садои Фарғона” газетасини чиқара бошлайди. Бу, улуг тарихий воқеа эди. Обиджон Маҳмудов сотиш ва бойиш учун эмас, балки водий аҳлини мудрок ижтимоий ва маданий ҳолатдан уйғотиш, унга бу ёруғ дунёда Илм-маърифат, Эрк ва ҳуррият, Бахт ва саодат деган буюк кадриятлар борлигини айтиш, уни шу қутлуғ кадриятлар билан таништириш мақсадида газета нашр этиб, уни бепул тарқатиш эди.

Обиджон Маҳмудовнинг “Дардимиз бир, касалимиз ҳам бир, даво ва дармонимиз ҳам бирдур. Бас, ондоқ бўлса, эй ҳимматли биродарлар, чиқинглар майдонга...” сўзлари ёзилган “Маслак ва мақсад” мақоласи водий ёшларига таъсир кўрсатмай қолмади. Биринчи сони шоҳи матога босилган газета ёшлар ва кекса зиёлилар томонидан катта қувонч билан қарши олинди. Наманганлик кекса аллома Исҳоқхон Ибрат эса:

*Энди табриклар эрур лозим,
На учунким, бу шугли мардона.
Халқимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.*

*Бизни энди бисотдур бу газет
Муддаони демоқга иқрона.
Хусни иқбола ноил этсун Ҳақ,
Чиқса шояд давоми майдона...
...Исми ноширки Обиду Маҳмуд,
Чиқса шояд муваффақиятона...*

сингари сатрли шеъри билан янги газетани муборакбод этди. Мазкур газетада мусаххих бўлиб ишлаган Ашурали Зоҳирий кейинчалик машхур журналист, тилшунос ва адабиётшунос олим бўлиб етишди.

Уруш бошланганидан кейин чор цензураси газетада кўплаб мақолаларнинг эълон қилинишига қаршилик кўрсатди. Баъзан шундай бўлдики, газетанинг айрим сонлари бўм-бўш бўлиб чиқди. Шундай бўлса-да, хуррият ва миллий тараққиёт орзуси билан яшган зиёлилар овози газетадан барала эшитилиб турди. Обиджон Маҳмудов газетада босилган мақолалари ва уларда кўтарган муҳим масалалар билан Фарғона жаид маърифатпарварларининг олдинги сафидан ўрин эгаллади.

Мухторият нозир. 1917 йил Февраль инқилобининг ғалаба қозониши билан жаид маърифатпарварлари эрк ва хуррият тароналарини ошкора куйлашга киришдилар.

Обиджон Маҳмудов чор ҳокимияти томонидан таъқиқланган “Садои Фарғона” газетаси ўрнига 1917 йил 2 апрелда “Тирик сўз” газетасини нашр этиб, Маҳмудхўжа Бехбудий, Заки Валидий, Вадим Чайкин сингари маслакдошлари билан бирга Туркистон Федерациясини тузиш ғояси билан яшади. Шу ғояни рўёбга чиқариш мақсадида федерация тарафдорларининг “Турк адам марказият” партияси маромномаси ва низомини тузишда яқиндан иштирок этди.

1917 йил 26 ноябрда ўлка мусулмонлари Кўконда ўзларининг фавқулодда IV қурултойини ўтказиш учун тўпландилар. 27 ноябрь куни кечаси қурултой Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилди. Обиджон Маҳмудов Мухторият ҳукуматининг озиқ-овқат нозирга этиб тайинланди.

Шароит ниҳоятда оғир эди. Уруш ва большевикларнинг ўзбошимчаликлари туфайли ўлкада қаҳатчилик ҳукм сура бошлади. Шундай мушкул шароитда водий аҳолисини озиқ-овқат билан таъ-

минлаш осон кечмади. Обиджон Маҳмудов 1918 йил бошларида Кавказга бориб, у ердан буғдой олиб келмоқчи бўлади. Аммо 1918 йилнинг 19-20 февраль кунларида Мухторият ҳукуматининг зўравонлик билан ағдарилиши унинг режаларини чиппакка чиқаради. Большевиклар таъкибидан қочган Носирхон тўра Наманганда, Герцфельд Самарқандда, Обиджон Маҳмудов эса Бухорода қўлга олинади.

Мухторият тугатилгач... Эл-юрт ўртасида Обид Чаток лақаби билан машҳур бўлган О.Маҳмудов ҳар қандай мураккаб вазиятдан чиқиб кетишдек нодир қобилиятга эга эди. У большевиклар чангалидан ҳам қутулиб чиқади. Шу йилларда Совет давлати учун мамлакатнинг иқтисодий базасини тиклаб олиш бирламчи аҳамиятга молик масала эди. Ўзбекистон Чор Россияси даврида ҳам асосий пахта базаси бўлгани учун большевиклар 1918 йилданок пахта тайёрлаш масаласига катта эътибор бериб, Москвада Пахта бўлимини ташкил этадилар. О.Маҳмудов ўтган аср бошларида Нижний Новгороддаги савдо ярмаркаларига Туркистонда етиштирилган кишлоқ хўжалик маҳсулотлари қаторида пахтани ҳам олиб боргани учун у, совет ходими сифатида, Пахта бўлимига ишга юборилади. У Пахта бўлимида бир йилга яқин ишлаганидан сўнг, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг Москвадаги Доимий ваколатхонасида Матбуот бўлимини бошқаради. 1920 йил апрелида эса Туркистонга Ташқи алоқалар бўлимининг Фарғона водийси бўйича информатор агенти этиб юборилади. У шу лавозимда хизмат қилар экан, волость ва кишлоқ советларини ташкил қилиш, сув муаммоси бўйича юзага келган жанжалларни бартараф этишда фаоллик кўрсатади.

Шу йили Бокуда Шарқ халқлари қурултойи бўлиб ўтган. Обиджон Маҳмудов Мунаввар қори Абдурашидхонов, Чўлпон, Карим Норбўтабеков каби эркесвар ватандошлари билан бирга қурултой ишида иштирок этади. Большевиклар қурултой “тизгин”ини ўз қўлларига олганларига қарамай, қурултой қатнашчилари “Шарқ озодлик иттифоқи”ни тузиш лозим, деган фикрга келдилар. О.Маҳмудов Бокудан қайтгач, Шарқ озодлик иттифогининг Тошкент ҳамда Қўқон шаҳар бўлимларини ташкил этади.

Тақдир шу йилларда О.Маҳмудовни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга, бир жабҳадан бошқа жабҳага олиб бориб ташлайди. У 1922 йили Бухоро Халқ Совет Республикасига ишга юборилиб,

савдо ва саноат нозирлигининг Ташқи савдо бўлимида хизмат қилади. Ўша йилнинг февраль ойида БХСР савдо ва саноат нозирлигининг вакили сифатида Тошкентга келиб, РСФСР Ташқи савдо халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги вакиллари билан музокара олиб боради.

О.Маҳмудов тадбиркорлик ва тижоратчилик фаолиятининг дастлабки даврида Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақилликка эришмай туриб, мустақил давлат бўла олмаслигини яхши билган ва бутун кучини маслакдош дўстлари билан бирга ўлкамизнинг иқтисодий мустақиллиги учун курашга бағишлаган эди. Туркистон Мухторият ҳукумати ўрнатилган кезларда эса у озиқ-овқат нозири бўлишига қарамай, тергов материалларига қараганда, мухторият аскарларини қурол-яроғ билан таъминлаш масаласи билан ҳам машғул бўлган.

Сўнги кунлари. 1922 йили Москвадан махсус топширик билан Тошкентга келган Оржоникидзе ва Элиава Ўзбекистондаги совет давлатига муҳолиф кучлар билан учрашмоқчи бўлишган. Саидносир Миржалилов ва Обиджон Маҳмудов Қибрайдаги Курилов боғида “меҳмонлар” шарафига дастурхон ёзиб, муҳолифларнинг ҳам шу ерда ҳозир бўлишларини айтишган. Аммо дастурхон атрофида муҳолиф кучларнинг бирорта вакилини кўрмаган “меҳмонлар” мақсадларини қайта баён қилганларида О.Маҳмудов ўзини ва С.Миржалиловни кўрсатиб, совет давлатининг муҳолифлари ўзимиз бўламиз, деган. Чиндан ҳам, шундай бўлган. Шундай чўрткесар кишининг совет ҳокимияти билан муросаи мадорада яшаши маҳол эди. Шунинг учун ҳам у бир неча маротаба хорижга чиқиб кетиш йўллари ахтарган. Аммо бунинг иложини топа олмаган.

Совет давлати О.Маҳмудовнинг Фарғона водийсидаги нефть, озокерит, олтингугурт ва мўм конларини миллийлаштириб, унга бу конлардан ижарачи сифатидагина фойдаланиш имконини берди. У 1926 йили учинчи марта қамоққа олиниб, 5 йилга озодликдан маҳрум этилди. Суд жазо муддатини Соловец оролларида ўташ ҳақида ҳукм чиқарди. Аммо бу “ўтда қуймас, сувга ботмас” инсон 8 ой деганда озодликка эришди. У нафақат ўзининг ҳақ-ҳуқуқини, балки эл-юрти манфаатини ҳам ҳимоя қила олувчи ноёб кишилар қавми-дан эди.

О.Маҳмудовнинг ижтимоий фаолиятига алоқадор ва бизга маълум бўлган энг сўнгги маълумот шуки, у 1933 йили Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифок қишлоқ хўжалик кўргазмасида Фарғона вилоятидан топилган тоғ қазилмалари намуналари билан иштирок этган. Демак, у ҳаётининг сўнгги йилларида яна тоғ инженери сифатида изланишлар олиб бормоқчи ва Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақилликка эришиши учун етарли салоҳиятга эга эканини авлодларга айтмоқчи бўлган.

* * *

Большевикларнинг ғирром давлати билан курашда сиҳат-саломатлигини йўқотган Обиджон Маҳмудов 1937 йил қирғинидан бир йил аввал, 1936 йил 21 ноябрда бандаликни бажо келтиради.

Убайдулла Хўжаев ва Обиджон Маҳмудов эрк ва хуррият байроғини баланд кўтарган, бутун ҳаётини маърифат ва миллий таракқиёт ишига бағишлаган истиклол фидойилари сифатида халқимиз хотирасида қолади.

*Бахтиёр ҲАСАНОВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” директори,
тарих фанлари доктори*

“САДОИ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАСИДА ТАЪЛИМ ВА МАОРИФ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Туркистонда жадид матбуотида илк миллий нашр Исмоил Обидийнинг 1906 йил 27 июнда чоп этила бошлаган “Тараққий” газетасидир. Унда босилган Мунаввар қори, Авлонийларнинг кўплаб мақолалари газета ўқувчилар ўртасида машхур бўлиб кетган. Шундан сўнг 1906 йил 6 сентябрда Мунаввар қорининг “Хуршид”и (10 сони чиққан), 1907 йил 1 декабрда Авлонийнинг “Шухрат”и (10 сони чиққан), 1908 йил Аҳмаджон Бектемировнинг “Осиё”си (6 сони чиққан), 1913 йилда эса Бехбудийнинг “Самарқанд” газетаси (45 та сони чиққан) дунё юзини кўрди. 1914 йилдан Убайдулла-хўжа Асадуллахўжаевнинг “Садои Туркистон”и (66 сони чиққан) ва Обиджон Маҳмудовнинг “Садои Фарғона”си чиқди.

Туркистондаги илк журнал 1913 йил 20 августдан чиқа бошлаган “Ойна” (68 сони чиққан) ҳисобланади.

Авлоний 1905-1917 йилларда 22 та газета ва 8 та журналнинг нашр этилганига гувоҳлик беради. Уларнинг аксарияти Туркистон жадид тараққийпарварлари томонидан чиқарилган. Шундай жадид матбуотининг йирик нашрларидан бири “Садои Фарғона” газетасидир. Унинг муҳаррири ва ношири – тоғ-кон мутахассислиги бўйича муҳандис Обиджон Маҳмудовдир. Газетанинг илк сони Кўконда О.Маҳмудовнинг хусусий матбаасида 1914 йил 3 апрелда чоп этилган.

XX аср бошларида чиққан барча газеталар сингари, “Садои Фарғона” ҳам мактаб ва мадраса ислоҳи масаласига алоҳида эътибор берган. Унинг 1-сонида Шокир Мухторовнинг “Ислоҳни нимадан бошларга?” мақоласи босилган. Унда тараққий этган мамлакатлар ибтидоий тарбияни ҳар жихатдан мукамал йўлга қўйганликлари сабабли таълим соҳасида катта ютуқларни қўлга киритганликлари баён этилган. Шу боис ишни энг аввало ибтидоий мактабларни ислоҳ қилишдан бошлаш керак, деб ҳисоблади муаллим¹. Газетанинг 2-сонида “А.А.” имзоси қўйилган мактубда юқоридаги мақолада келтирилган эски таълим хусусидаги танқидий фикрларга қарши норозилик билдирилган. Мактуб муаллифи мактаб ва маорифимизни қуруқ танқид қилавермайлик, уларнинг мавжуд шарт-шароитлари, имкониятларини ўрганайлик, деган мулоҳазаларни билдирган.

Умуман, “Садои Фарғона” ҳам Туркистон жадидларининг афкор оммаси сифатида “усули жадид” мактабларини тарғиб этди. Минтақа халқлари турмушидаги иллатларни бартараф этиш ва таълимни ислоҳ этишни бош масала сифатида ўз олдига қўйди². “Муаллим афандиларга очуқ мактуб” номли хабарда жадид мактаблари муаллимларининг имтиҳонга тайёргарликлари ҳақида маълумот бериш билан бирга ўқув жараёнини кузатиш учун керакли-кераксиз одамларни чақирмаслик лозимлиги айтилади³. “Имтиҳон мажлиси” деган хабарда 5 май куни Кўконнинг Хонақоҳ маҳалласидаги “мактаби Муҳаммадия”нинг 10 ойлик фаолияти давомида эришган ютуқлари имтиҳон натижасида кўрингани айтилади⁴. “Шаҳрихонда усули жадид мактаби” мақоласида ҳам 5 май куни

¹ Ислоҳни нимадан бошларга? // “Садои Фарғона”. 1914 йил 4 апрель. № 1.

² А с и р. Наманганда тўйларни ислоҳ ва мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 20 апрель. № 6.

³ Муаллим афандиларга очуқ мактуб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 27 апрель. № 9.

⁴ Имтиҳон мажмуи // “Садои Фарғона”. 1914 йил 7 май. № 13.

Шаҳрихондаги жадид мактабларида ўтказилган имтиҳонларда ўқувчиларнинг билим савиясини кўриб, мағрур бўлади ва муаллимларни алқайди⁵. “Садои Фарғона”нинг 19-сонидаги “Имтиҳонларда ош ва чой” номли хабарда муаллиф ўтаётган имтиҳонларнинг боришидан хурсанд бўлади. Аммо, уларнинг зиёфатга айланиб бораётганини, ота-оналарнинг имтиҳон давомида гаплашиб, чойхўрликдан бўшамаётганини танқид қилади⁶.

“Садои Фарғона”нинг 44- ва 47-сонларида Обиджоннинг “Усули жадидни ихтиро қилиб туруб, яна бошқалардан шикоят қилувчиларга таажжуб” деган мақоласи босилди. Унда мактаб ва мадрасаларда таълим бериш усулини илгари ҳам ислоҳ қилган мужтаҳидлар бўлгани ҳақида ёзилган. “Усули жадид” энди ўйлаб топилган нарсаси эмас, дейилган. Эски мактабни ислоҳ қилишга қарши турувчилар бир оз мулоҳаза қилсинлар, ҳозирги воқелик, ижтимоий турмушнинг моҳиятига етмай, уларнинг жоҳиллиги туфайли азият чекаётганлар бор. Бунга қайси бири – усули қадимми ёки усули жадид мактабларими айбдор, деб ўз фикрини хулосалаган.

Наманганлик мулла Дадамирзо қорининг “Ҳозирги эски ва янги мактабларимиз ҳолидан” мақоласида ёзилишича, оталар фарзандларини мактабларга берадилар, лекин у ердаги ёмон шароит, усулсиз ўқитиш ҳолати болаларни қочиб кетишга мажбур қилади. Шу боис эски усулдаги мактабларда ўқиганларнинг ўндан тўққизи саводсиз бўлиб қолаяпти, дейилган⁷. Шундан сўнг бу масала мунозарага айланиб кетган ва газетанинг деярлик ҳар бир сонидан шу мавзуга оид мулоҳазалар ўрин олган⁸. “Садои Фарғона”нинг 67-сонидаги “Айн” имзоли шахснинг “Ўқимагонликнинг нима зарари бор?” сарлавҳали мақоласида хат-саводи йўқ кишиларнинг сарсон бўлишлари мисолида ўқишнинг фойдаси исбот қилинади. Маҳмудхўжа Аҳмадхўжа ўғлининг “Кеча мактаби очилур” мақоласида кечки мактабларни очиш масаласининг долзарблиги ва унда

⁵ А ҳ ё қ о р и. Шаҳрихонда усули жадид мактаби // “Садои Фарғона”. 1914 йил 16 май. № 17.

⁶ Имтиҳонларда ош ва чой // “Садои Фарғона”. 1914 йил 21 май. № 19.

⁷ Д а д а м и р з а қ о р и. Ҳозирги эски ва янги мактабларимиз ҳақидан // “Садои Фарғона”. 1914 йил 25 май. № 28.

⁸ М а в л о н и й. Ўқимоқдан мақсад нима? // “Садои Фарғона”. 1914 йил 25 июн. № 34; Тижорат ва мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 25 июн. № 34; Мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 21 июль. № 44., М у л л а И с ҳ о қ ж о н. Мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 27 сентябрь. № 66.

ўқитиладиган билимлар батафсил баён қилинади. Унда ёшлардан кўра катталарни ўқитиш таъсирлироқ ва тезроқ кечиши айтилади⁹.

“Хунар мактаби” номли хабарда Андижонда сартарошлик мактаби очилгани ва хунар эгаларининг иш билан таъминланиши ҳақида ёзилади¹⁰. Хуллас, “Садои Фарғона” газетаси мактаб ва маориф мавзусини анча муфассал ёритди¹¹. Айни пайтда, халқни жаҳолатга қарши курашга, шунингдек, ўз умрини тугатган, зарарли расм-русум ва бидъатларни тугатишга чақирди. Уларга сарфланадиган маблағларни миллат болаларининг ўқиши учун ишлатиш зарурлиги айтилди.

“Садои Фарғона” илк сонлариданоқ халқнинг севимли газетаси ва фикр-мунозаралар минбарига айланди. Газета нафақат Туркистон ўлкаси, балки қўшни мамлакатларда бўлаётган таълим соҳасидаги янгиликлар учун ҳам ўз саҳифаларидан ўрин ажратди. Жумладан, газетанинг 6-сонидаги “Адолатли амир” хабарида Афғонистон амири Ҳабибуллохоннинг Ҳиндистондан чакиртирган Абдулганихонга ҳомийлик қилаётгани ёзилди. Абдулганихон кўплаб мактаблар очиб, миллатни зиёга бошлаётгани ва унга нисбатан тухмат уюштирилганда Амирнинг адолат билан қарор чиқарганлигига эътибор қаратди¹². “Русияда яҳудий мактаблари” номли мақолада “Русия яҳудийлари мусулмонларнинг чорагидан ҳам кам бўлиб, ҳаммаси 6 миллион миқдорича бордир”, дейилади. “Буларнинг болалари ҳаммаси рус мактабларида ўқурлар. Шундоғ бўлса ҳам уларнинг ўз мактаблари жуда кўп. 1914 йилги ҳисоботга қараганда, яҳудийларнинг ўз дин ва тилларини ўргатадирган миллий мактаблари Русияда расман 10 000 дан ортиқ экан. Улардан беш баробар ортиқ мусулмонларнинг эски ва янги мактаб-мадрасалари билан бари кўшилиб ҳам 9000 га етмайду¹³, – дейилган.

“Садои Фарғона” газетасининг 44-сонида “Вакт” газетасидан олинган хабар “Бухорода мактаблар ёпилмок” деб номланган. Унда 1914 йил 5 июл, шанба куни, Бухоро козиқалони ва қушбегисининг Бухорода 3 та (Говкушон, Бозори Кафш, Лаби Ҳовуз маҳаллаларида) янги усул мактабларининг ёпилиб, ўқитувчилардан хат олин-

⁹ Кеча мактаби очилур // “Садои Фарғона”. 1914 йил 19 сентябрь. № 61.

¹⁰ М у л л а М а х м у д и й. Хунар мактаби // “Садои Фарғона”. 1914 йил 10 декабрь. № 93.

¹¹ Янги масжид ва мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 19 сентябрь. № 61.; Усули жадида // “Садои Фарғона”. 1914 йил 16 октябрь. № 74.

¹² Адолатли амир // “Садои Фарғона”. 1914 йил 20 апрель. № 6.

¹³ Россияда яҳудий мактаблари // “Садои Фарғона”. 1914 йил 23 апрель. № 7.

ганлиги маълум қилинган. Кўчада қолган болаларнинг йиғлаб юргани ҳам ёзилган¹⁴. Бу воқеага, барча Туркистон жадидлари қатори, газета таҳририяти ҳам ўзининг норозилигини маълум қилган.

“Садои Фарғона” бошқа жадид матбуотлари каби бутун Туркистон ўлкасидаги тараққийпарварлик ҳаракатини қўллаб-қувватлади¹⁵. “Туркмандан мактуб” хабарида 1914 йили Туркманистоннинг Челекан овулида очилган жадид мактаби, қаршиликларга қарамай, тезда муваффақият қозонганлиги айтилади¹⁶. Газетанинг 90-сонида ҳам Қошғарда очилган жадид мактаби ҳақида хабар берилди¹⁷. Унда қошғарлик маҳаллий ҳаваскорларнинг “Падаркуш”ни саҳнага кўйгани, бироқ, баъзи уламолар томонидан театр томошаларини ҳаром деб эълон қилганганини маълум қилади.

“Садои Фарғона” саҳифаларида олий таълим муаммолари, айникса мадраса таълимини ислоҳ этиш билан боғлиқ мунозараларга кенг ўрин ажратилган. Газетанинг илк сонида эълон қилинган мақолада ҳам мадрасаларда таълим услубининг эскиргани, улардаги ўқитиш ижтимоий турмуш ва миллий манфаатлардан узоқ эканлигини, талабаларнинг дунёвий билимларни олишда орқада қолаётганлиги ёзилган¹⁸. “Садои Фарғона”нинг 3-сонида мулла Абдуллабек Мусобек хожи ўғлининг “Ислоҳ ул-ислоҳ” мақоласи ҳам шу мавзуга бағишланган. У Ш.Мухторовни танқид этиб, мавжуд мадрасаларни танқид қилиш, деб уларни ёппасига ерга уравериш керак эмас, негаки, ҳозирча ушбу мадрасаларимиздан бошқа олий таҳсил оладиган муассасаларимиз йўқ, дейди. Бунинг устига, аллома даражасига кўтарилган буюк аждодларимиз барчаси ҳам мадрасалардан чиққан. Фақат қадимда мударрислар тўй, зиёфат, таъзия ва ҳақозо деб дарсни ташлаб кетмаганлар, дейилган. Муаллиф мақоласида талабаларнинг кўп вақтини бекор ўтказишига эътибор қаратади. Агар виждон билан ёндашилса, ҳозирги мадраса таълими дастуридаги барча фанларни ўзлаштириш мумкин¹⁹, дейди.

Ш.Мухторовнинг “Мо фи ислоҳ ул-ислоҳ” мақоласи юқоридаги фикрларга жавоб шаклида ёзилган бўлиб, муаллиф “улуми қадима”ни инкор этмаслигини, фақат талабаларга дунёвий илмлар бў-

¹⁴ Бухорода мактаблар ёпилмоқ // “Садои Фарғона”. 1914 йил 21 июл. № 44.

¹⁵ Олмаотада мактаб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 20 апрель. № 6; К о м и л б о е в. Туркистондаги хабарлар // “Садои Фарғона”. 1914 йил 6 июль. № 39.

¹⁶ Туркмандан мактуб // “Садои Фарғона”. 1914 йил 6 сентябрь. № 56.

¹⁷ Қошғар ахволи // “Садои Фарғона”. 1914 йил 30 ноябрь. № 90.

¹⁸ Ислоҳни нимадан бошларга // “Садои Фарғона”. 1914 йил 4 апрель. № 1.

¹⁹ Ислоҳ ул-ислоҳ // “Садои Фарғона”. 1914 йил 10 апрель. № 3.

йича асл манбаларни эмас, хошияларни ўқитишга, энг мўътабар ва керакли китоблар ўрнига “Ривояти мутаноқаз”, “Жомеъ ар-румуз” кабиларни ўқитишга қаршиман, дейди. Дарҳақиқат, кенг муҳокама этилган бу мунозаралар жамоатчиликда ижтимоий фикрнинг уйғо-нишига, зиёлиларимиз, хусусан уламоларимизнинг ўз фаолиятла-рига бир оз бўлса-да, танкидий ёндашишларига сабаб бўлган эди.

“Садои Фарғона”да эълон қилинган “Самоварда муллабачча-лар” мақоласида талабаларнинг ахлоқ-одоблари ва кўчада бекор юрмасликлари, ўзларининг одоб ва ахлоқлари билан халққа ўрнак бўлишларига чақиради²⁰. Шундан сўнг бу масала ҳам ўқувчилар томонидан қизғин қарши олинади ва бир қатор материалларнинг нашр этилишига сабаб бўлади²¹.

“Садои Фарғона”нинг охириги 123-сони 1915 йилнинг 6 июнида чиқди. Умуман олганда, “Садои Фарғона” газетаси ўз даврининг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маданий-маърифий, маиший муам-моларини дадил кўтара олган нашр сифатида ўзбек журналисти-каси тарихидан муносиб ўрин эгаллади. Туркистондаги бошқа жа-дид матбуоти газеталаридан “Садои Фарғона”нинг яна бир фарқли жиҳати шу эдики, у ўзининг саҳифаларида уламолар учун ҳам кенг ўрин берди ва ҳеч қачон кескин зиддиятга сабаб бўлувчи мақола-ларни чоп этмади. Мана шу мўътадил сиёсати туфайли газета Туркистон уламоларининг ҳам жадид таракқийпарварларининг ҳам бирдай сеvimли минбарига айлана олди, дейиш мумкин. Иккинчи томондан, газета ижод аҳли учун ҳам кенг ўрин ажратди. Газета са-ҳифаларида Сўфизода, Иброҳим Давронлар, Таваллоларнинг шеър-лари, Чўлпоннинг илк ижод намуналари нашр этилди. Айтиш мум-кинки, “Садои Фарғона” кейинчалик Туркистондан кўплаб ижод-корларнинг, журналистларнинг етишиб чиқишида катта роль ўй-нади.

²⁰ Самовархонада муллабаччалар // “Садои Фарғона”. 1915 йил 17 январь.

²¹ Мадрасаларимизнинг аҳволи // “Садои Фарғона”. 1915 йил 25 февраль. № 114; Талаба-лар // “Садои Фарғона”. 1915 йил 9 март. № 116.

*Сирожиддин АҲМАД,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи
экспозиция бўлими мудири,
санъатишунослик фанлари номзоди*

УБАЙДУЛЛА ХЎЖАЕВ ПУБЛИЦИСТИКАСИ

XX асрнинг таникли маърифатпарварларидан бири, педагог ва журналист Шокиржон Раҳимий ўзбек матбуотига бағишланган бир асарида “Тараққий”, “Хуршид”, “Осиё”, “Шухрат”, “Самарқанд”, “Ойина”, “Бухоройи шариф”, “Турон” газеталари ҳақида тўхталиб, бу нашрлар халқимизни тараққиёт йўлида ёқилган алангалар эди, деб ёзган эди. Дарҳақиқат, ушбу нашрлар ўзининг қисқа, аммо сермазмун тарихи давомида халқимизни янги замон ижтимоий-сиёсий, диний-маърифий ва маданий янгилик ва талаблари билан, халқаро майдонда содир этилаётган воқеалар ва уларнинг сабаб ҳамда оқибатлари билан таништирди. Янги ҳаёт томон илк одим ташлашга мажбур этди, басират кўзини очди. Ана шу ижтимоий-сиёсий ҳаракатда “Садои Туркистон” газетаси ва унинг ношири ҳамда масъул муҳаррири Убайдулла Хўжаевнинг (1886-1939) хизматлари каттадир.

Убайдулла Хўжаевнинг “Садои Туркистон” газетасини нашр этиш масаласидаги барча хатти-ҳаракатлари аввалги мақолаларимизда ёзилгани боис, ушбу мақолада унинг муҳаррирлик ва публицистик фаолиятига эътибор қаратмоқчимиз.

“Садои Туркистон” газетасининг муваффақиятли нашр этилиши, мазмундорлиги асосан уч киши: биринчиси – рус идорасининг юридик томонларини яхши билган, мустамлакачи халқ адабиёти ва санъати билан чуқур таниш бўлган муҳаррирнинг ўзи, иккинчиси – у таҳририятга бўлим мудири ва ходим сифатида қабул қилган Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Музаффарзода, Абдулла Авлоний каби ўз даврининг фидойи маърифатпарварлари фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Убайдулла Хўжаев илгари бирон нашрда ишлаган эмас. Шу боис у газетачиликда М.Абдурашидхонов ва А.Авлоний Русия ҳамда татар ва озарбойжон матбуоти тажрибасига суянди. Газетанинг оммабоп бўлиши, халқнинг кенг қатламлари орасига кириб

боришига интилди. Оғзаки сўровлар газета 1914-1915 йилларда оддий одамлар орасида ҳам, энг мутаассиб муллабаччалар ичида ҳам қўлма-қўл бўлганини кўрсатди. Бинобарин, газета қисқа муддатли фаолияти давомида халқнинг эътибори ва меҳрини жалб қила олган.

Газетанинг бундай оммалашувиغا асосий сабаблардан бири, унда ички ва ташқи дунё воқеаларининг кенг ёритилишидан ташқари, туб аҳолининг юрагида йиғилиб қолган долзарб масалаларнинг ўрин топганидир. Абдулла Авлоний, Мирмуҳсин Шермухамедов, Иброҳим Даврон, айниқса, Абдурауф Музаффарзоданинг²² публицистик чиқишлари Тошкент шаҳридан ташқарида яшовчи ўқувчиларнинг ҳам диққатини тортди. А.Авлоний “Ҳифзи лисон” мақоласи билан кўпчиликнинг эътиборини жалб этган долзарб муаммолардан бири – миллий тил масаласини кўтарди. А.Музаффарзоданинг “Тарбияга аҳамият бермаймиз”, “Маданият ва биз”, “Маданий жараёнлар ва миллий тарихимиз”, “Маданият нарdbони” каби куюнчалик билан ёзилган мақолалари, М.Шермухамедовнинг “Муллоларимизда даражаи фикр” сингари чиқишлари замондошлари фикр-ўйларини остин-устин қилиб ташлади. Бойлар, уламолар, мударрислардан муллабаччаларгача, ҳунарманддан то деҳқон аҳлигача барчанинг басират кўзини очди. Туркистон халқи ҳаётига янги нафас олиб кирди. Маҳаллий халқни ижтимоий фаолиққа, замон маданиятини кўпроқ ва кенгрок эгаллашга унадади. Куръон, ҳадис талабларини унутиб, бидъат ботқоғига ботган, ўз ипига ўзи ўралиб қолган оддий меҳнаткашларга ҳаётнинг янги-янги қирраларига назар ташлашни мақолалар, фикралар, ҳатто эълонлар орқали ташвиқ қилди. Эл-юртга маҳаллий маиший турмушдан бошқа ҳаёт борлигини кўрсатиб қўйди. Жаҳон афкор оммаси нима билан яшаётгани ва қандай нафас олаётгани манзарасини намойиш этди.

Убайдулла Хўжаевнинг муҳаррирлик фаолияти чор ҳукумати-нинг маҳаллий амалдорларини хоссатан Сирдарё музофот ҳарбий губернатори Галкин жанобларининг талабини қониқтирмайди, шу боис губернаторлик маъмурлари газетани ёпишга зимдан ҳаракат қиладилар. Газетанинг ёзувчилари ва ўзи ҳақида турли-туман мишмишлар тарқатилади. Ҳатто газета муҳаррири У.Хўжаев мақола-

²² *Абдурауф Музаффарзода* (1889-1938) – татар зиёлиларидан. Кўпинча Р., Рауф Музаффарзода, М.А. имзоларини қўллаган.

ларидан бирида черковни “бутхона” деб ишлатгани боис жаноб Остроумов томонидан судга берилади. Аммо суд ва адвокатлар муҳаррирни ҳар томонлама ҳимоя қилиб, оклаб юборадилар. Хуллас, назорат кучайтирилди. У.Хўжаев кейинчалик, 30-йилда ҳибсга олиниб, сўроқ қилинганда терговчининг газета ҳақидаги беўхшов саволларига шундай деб жавоб беради: “1915 йилда Тошкентдан Андижонга келдим. Келишимнинг сабаби Тошкентда ўзбек тилида нашр этилаётган “Садои Туркистон” газетаси Сирдарё музофот ҳарбий губернатори Галкиннинг босими ва тазйиқи ва қисман маблағ етишмаслиги туфайли беркитилди... газета ёрқин тараққийпарвар йўналишда бўлиб, антиклерикал ва бойларга қарши эди”.

Савол-жавобларда сафдошлари ҳақидаги зарур маълумотларни яшириб қолади. Газета материалларини таҳлил қилишгина муҳаррир ва муаллифларнинг савияси, ижтимоий қарашлари ва газета йўналиши ҳақида кенг маълумот беради.

Газета салкам икки йиллик фаолияти мобайнида миллат олдида турган жуда кўп масалаларни ёритди. Жумладан, газетанинг биринчи сонида босилган “Мақсад ва маслак” деб аталувчи бош мақолада муҳаррир газетанинг фаолиятини қуйидагича шарҳлайди: “Бошқа миллатлар ўзларининг ўтган олим ва адибларининг исмини қиёматгача боқий қолдирмак ҳаракатида онларнинг исмларина улуг-улуг ҳайкаллар қўйсалар, мактаблар ва мадрасалар бино қилиб турган бир замонларда, биз, туркистонлилар, ўтган ҳақим ва олимларимизнинг бирини соҳирликка, иккинчисини кофирликка, тоғин, билмам, наларга иснод бериб, исмларини авлодимиздан унутдирмакдамыз...”

Бундан маълум бўладики, биз, туркистонликлар, ҳозирда на замонга қараб ҳаракат қилурмиз ва на тарихимиздан ибрат олурмиз. Бизим шул қадар ғафлат ва жаҳолатимизни кўра туриб янадан сабр ва таҳаммул ила сукут этмак муқаддас Ватанимиз ва меҳрибон онамиз ўлан Туркистонга кўп оғир келди”.

Муҳаррир бош мақолада Туркистон халқи тараққий этган ўзга халқлардан ўрнак олиш, ҳар жиҳатдан юксалиш ўрнига бидъат, бағз ва адоват, садоқат ўрнида казб ва хиёнат каби иллатлар авж олганини ва бундай иллатлардан воз кечиб, миллий бирлик, тараққиётга интилиш учун вақт келганини баён қилади. “Замонамиз тараққий ва маданият замонидир. Лекин бу тараққий ва маданиятдан фойдаланмаган ёлғиз биз Туркистон мусулмонларидирмиз, десак,

хато ўлмаса керак”, – дейилади бош мақолада. Айнан шу фикрлар орқали миллий бикиқлик ва жаҳолатдан воз кечиш, ўз ҳаётига танкидий назар ташлаш лозимлиги замон талаби эканлиги ўқтирилади.

У.Хўжаев газетадаги сафдошлари билан мазкур муаммоларни бартараф этиш хусусида жиддий чиқишларни таъминлади. А.Музаффарзода, Авлоний, Чўлпон, М.Шермухаммад, И.Даврон ва бошқаларнинг чиқишлари шундан далолат.

Атоқли ҳуқуқшунос У.Хўжаев газетани иқтисодий таъминлаш, тарқатиш масалалари билан кифояланиб қолган эмас. Газета учун жон қуйдирувчи бойларни ҳам жалб қила олди, жумладан, ака-ука Карим ва Комил Норбековлар нашр учун тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бордилар. Ҳатто Карим Норбеков ўз мақолалари билан иштирок этди.

Туркистон халқнинг асоратда яшаши, яшаганда ҳам сиёсий тазйик ва босим остида умр кечириши, диний қадриятларнинг энг гўзал томонлари унуттирилиб, бидъатга ботирилиши, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кураша олмаслиги У.Хўжаев ва сафдошларини доимо эзиб келган масалалардир, деб қаралмоғи лозим. Шу боис У.Хўжаев “Юбилейга ҳозирланув”²³ мақоласида кенг ўқувчилар оmmasига, қолаверса, Туркистон халқига юзланар экан: “Онлар шаҳар олғон киши, қанча шодлик қилсалар ярашур. Биз эсак, шаҳар берғон киши, бизга шодлик ўрнига хафалик керак, деб оғиз очиб қараб қоламизми?” деган савол билан мурожаат қилади. Хафалик ва таасубни бир томонга олиб қўйиб, масалага инсоф билан қараш керак, дейди. “Эҳтимолки, – деб ёзади У.Хўжаев, – бошқаларга назаран бизга ижтимоий ва сиёсий ишларда бир қадар қисинқилиқлар бордир. Лекин бунлар ҳам вақтинча бўлиб, даражаи маданиямиз ортган сари бундай қисинқилиқларнинг устимиздан кўтарилмоғида шубҳа йўқдир. Биноаналайх, келажак сана ясаладиган юбилейга биз ҳам рус ватандошларимизла баробар камол шодлик ила иштирок этмакка ҳозирланмоғимиз керак”.

Туркистоннинг Русияга тобе бўлганининг эллик йиллиги нишонланишини кўзда тутган муаллиф жуда кучли тақлифларни ўртага ташлайди. Жумладан, “улуғ мақсадларга вобаста” бўладиган, албатта, ҳукуматдан ижозат олиб, бир комитет тузиш, унинг ёрдидан ҳукуматдан “ўзимизга ҳаво ила сув каби лозим бўлиб турғон бир дорулмуаллимин ёхуд бир мадрасаи олия” ташкил этиш ҳар

²³ “Садои Туркистон”. 1914 йил, 28 май.

жиҳатдан осонлиги фикрини олға сурди. Муаллифнинг фикрича, юбилей тантанаси бундай муассасани очишга қулайлик туғдиради.

Миллатни маърифий юксалтириш даражасини ошириш муаллиф ва ҳамкасблари ҳамда замондошлари томонидан кўтарилган энг биринчи ва олий масалалардан бири бўлиб, муаллиф ана шу масаланинг катта бир қисмини юбилей тантанаси муносабати билан амалга ошириш мумкинлигини замондошлари олдига қўяди ва уларни ижтимоий фаолликка чақиради. Зеро, эски усулдаги мактабларни ўрта таълим мактаби даражасига, мадрасаларни Европа университетлари нусхасидаги олий ўқув муассасасига айлантириш замон ва макон талаби эди. Бунга муҳаррир ва газета таҳририяти аъзолари даврнинг бирламчи вазифаси, деб қарашган. Шу боис икки ўртадаги гина ва кудуратларни бир чекага суриб ташлаш даъват қилинган. Акс ҳолда ўрта ва олий таълимсиз ўлка халқининг тарих сахнасидан сунуриб ташланиши турган гап бўлган.

XX аср бошидаги донишманд зиёлиларимизни, хусусан газета муҳаррири У.Хўжаевни ўйлантирган ва қийнаган масалалардан яна бири солиқлар масаласидир. Бу масала Туркистон халқининг барча вилоят ва шаҳар аҳолисини ниҳоятда мушкул аҳволга солиб қўйган ва кўпгина катта-кичик тўқнашувларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Жумладан, шаҳар бошлиғи Путинцевнинг Тошкент халқига бепасанд ва золимона муносабати ва шу феъли туфайли ишдан олинишини, 3-Давлат Думаси депутати Абдувоҳид қори Абдурауф қори ўғли ва Пирмуҳаммад аълам Турсунмуҳаммад аълам томонидан, Тошкент, Сирдарё ва Чимкент аҳолиси номидан тузилган шикоятнома ёки Тошкент савдогарларидан С.Сиддиқов-нинг Абдувоҳид қори номига хат ёзиб, шаҳардаги ҳовлиларга солинган солиқларнинг ниҳоят катталиги ва ўзини окламаслиги масаласига Дума эътиборини қаратиш кераклиги ҳақидаги мактубини эслаш кифоя. У.Хўжаев ҳам айнан шу масалага ҳуқуқшунос сифатида ёндашиб, газетада “Бизда шаҳар солиқлари” мақоласини эълон қилади.

Солиқлар ва халқ ҳаёти ҳақида фикр юритар экан, “солиқларнинг нимадан ҳосил бўлиб турганлигин ҳам била олмагон халқнинг бу замонда ҳаёт майдонида ҳар жиҳатдан сиқилушлари маълум бир ҳақиқатдир. Керак солиқлар тўғрисида, керак бошқа хусусда турли оғирлик ва мушкilotдан қутулуш учун замонамизда илм-маориф, фан ва санойидан бошқа чора йўқдир. Ҳали биз турмуш ила қураш қилмоқ учун илм ва ҳунарнинг лозим бўлишига ҳам тамоман

тушунмаганмиз, мана шул ҳақиқатларни халқ кўз олдида очиб қўймоқ, қора халқни бу қизғин ва онгсиз ҳоллардан чиқармоқ йўлида, қанча зиён ва машаққатларни илтизом этиб бўлса ҳам, бир жариди чиқариб турибмиз”, – деб ёзди. Ушбу масалани ошқора қилиб, яна муаммо қўяди: “Энди биз бу замонда яшамок учун зарур бўлгонини ҳам билмасак, билганларимиз ўзларини шахсий турмушларига хотир қилиб жамоат ишларидан қочуб юрсалар, халқ орасида илмий ва ижтимоий кўтарилиш қайдан келур, дейсиз”. Муаллиф шу боис ўзини миллатпарвар, таракқийпарвар деган кишилар ўз роҳатларини ўйлаб, истиқбол тўғрисида ўйламасалар, ташаббус кўрсатмасалар, жамиятда ўзгариш бўладими, дейди. Туркистон халқи мустамлақа ҳукумати солиқлари қандай тарзда солиниши, солиқларнинг камайиши ёки кўпайиши нималарга боғлиқлиги билан қизиққан эмас. Шу боис муаллиф кўпчиликни қизиқтирган ҳовли солиғи ҳақида фикр юритади. Ҳовлиларнинг нархи аввалги ҳолича эмас, замоннинг ўзгариши, маданиятнинг талаблари кучайиши билан боғлиқлигини тушунтиради. Ҳовли нархлари уларнинг катта-кичиклигидан ташқари, маданий-маиший жиҳатдан қулайлиги, безатилиши ва бошқа масалалар билан ҳам боғлиқлиги, нарх айтилган жиҳатларга қараб қиммат ёки арзон бўлиши мумкинлигини сўзлайди. “Бу кунда ҳовли ва ерлар илгариги оценка (нарх) замонидагидан кўп ва ҳоли бўлгани учун, бунга қараб солиқларнинг ҳам шул нисбатда ошиғроқ бўлуви табиийдир, – деб ёзади У.Хўжаев. – Бизим халқдан кўп кишилар шаҳар солиқларининг не тариқа олинганини билмайдирлар. Ва янги баҳо тайин қилинғондан кейин солиқлар ошиғроқ чиқса, таажжуб қилуб тўлашга оғир бўладир, деб шикоят қиладирлар. Ҳолбуки, бу таажжублар ва шикоятлар бутунлай йўлсиздир. Шаҳар идораси солиқларни Янги ва Эски шаҳарларда ҳар ҳовлидан оценка ила оладур. Бу тўғрида хийла хиёнат бўлмақ мумкин эмасдир”.

Халқ ўз турмушига ўралашиб қолгани боис солиқлар тўғрисида тегишли маълумотга, тушунчага эга эмасликлари туфайли “солиқлар нимадан ҳосил бўлуб тургонлигин ҳам била олмаган халқнинг бу замонда ҳаёт майдонида ҳар жиҳатдан сиқулишлари маълум бир ҳақиқат” эканлигини англатади. Неча асрлардан бери ўз тирикчилиги билан овора бўлган халқ устига “Оврупо маданияти қоронғу Туркистонга келуб, бизим орқамизга юкланди. Аммо биз бу нуқталарга аҳамият бердукми? Албатта, бермадук. Ҳатто ўзимизнинг жаҳолатимиз, таассубимиз ила маданиятга қарши турдук”, дейди.

Маҳаллий аҳолининг солиқбардошлиги кўп жиҳатдан унинг маиший-маданий ва маърифий ҳаётига боғлиқ эканлигини маълум қилади. Туркистондаги мусофир армани, рус, яҳудий ва бошқа халқлар ижарада туришларини, улар ерли халққа нисбатан солиқни ҳар ойда 30, 40, 50, 60, 70 сўмлар ижара тўлашлари шу билан бирга маданий ва маиший ҳаётлари яхши эканлигини мисол тариқасида келтиради. “Аммо Туркистонда ҳовлилари, боғлари ва ерлари бўлгонларнинг ҳаётлари бизим турмушлар ила қиёс қабул этмас даражада юқоридур. Ишда бу миллатлар... учун ҳеч оғирлиғи йўқдир”.

У.Хўжаев келгиндилар билан туб аҳолининг солиқ тўлаш, маишатини яхшилаш масаласига эътибор қаратиб: “Энди бизим ила улар орасиндаги бунча фарқлар нимадан ҳосил бўлгон, десангиз, ҳаммаси илм ва маорифдандир. Биз ўзимизнинг эскилигимизда, сосиб ётқон замонда, улар замоннинг ва ҳаётнинг боришига қараб планлар тузмишлар, ҳаёт йўллари ўрганмишлар ва бу кунда қандай бўлуш лозим кўрулса, шундай бўлмакга ғайрат этмишдилар”, деб ўртадаги фарқни таҳлил қилиб беради. Маҳаллий аҳолини маданият ва маорифга чорлайди. Агар халқ бу масалага кучли эътибор бермаса, раҳмсиз маданият ўзининг таъсирини кўрсатиши айтиб, огоҳлантиради. “Демак, – дейди У.Хўжаев, – биз истиқболимизни таъмин ва ҳаётимизни сақламак учун бу кунда ниҳоятда кўп ғайрат ва ҳимматларга муҳтожмизки, тезроқ бунга ёпишмоқдан бошқа чорамиз йўқдир”²⁴.

Хуқуқшунос ўз даврида турли соҳаларда бўлаётган ўзгаришларни зийраклик билан кузатиб борган. Ўлка шаҳарларини ижтимоий-маданий ривожиятини ўрганиш учун саёҳатлар уюштирган. Одамларнинг тараққиёт ва янгиликка интилиши уни қувонтирган. Аммо тижорат ва саноатда туб халқ имкониётни бой бериб, ўринини яҳудий ва бошқаларга бўшатиб бериши уни изтироб ва азобга солган.

У сайёҳатдан муродини қуйидаги сўзлар билан ифодалайди: “...кўнглимда қайғу биргина: халқимизнинг аҳволига тушунмак ва миллатнинг турли бурчакларини юруб, ҳақиқий ва тўғри бир фикр ҳосил этмак эди”. Ана шу фикр унинг 1915 йилда Фарғона водийсининг Андижон, Қўқон ва Наманган шаҳарларига қилган саёҳати хотираларида ифодаланган: “Хўқандда тижорат ишлари, мол-мулклар кўпраги яҳудийларга кўчуб, мусулмонлар бу хусусда бутунлай

²⁴ “Садон Туркистон”. 1915 йил, 27 февраль.

заиф бир ҳолда қолибдурлар. Завудчилик, пахтачилик ва саноат ишлари ҳам кўпроқ яхудийлар кўлиладир. Бундан фахмланадурки, турмуш майдонида яхудий жамоати фавқуллода фаолият кўрсатган бир замонда мусулмонлар ялқовлик, тadbирсизлик ва ожизлик кўрсатубдурлар. Фаолиятсиз ва илмсиз бир қавмнинг ҳоли бундоғ бўлғон тақдирда истикболи қандай бўлур экан?”

Журналист водийнинг Андижон ва Наманган шаҳарларидаги ўзгаришларни ҳам синчиклаб ўрганади. Айниқса, рус журналистлари Кичик Бобил деб атаган Хўқанддаги интибоҳдан хурсанд бўлади: “ҳамдлар ўлсунки, ҳар ерда интибоҳ ва тараққий аломатлари кўрилмақдадир. Мазкур шаҳарлардаги миллатпарвар ёшларимизнинг ва маорифпарвар катталаримизнинг замон ва миллат муқтазоси бўлғон йўл ила боришларини, турли фикр ва тўла ақлга далолат қиладургон ҳол ва ҳаракатларни кўриб, ниҳоят даражада мамнун бўлдим. Ва Туркистонда ҳам ҳақиқатан интибоҳ даври бошланғон, энди бу даражага келган руҳ шояд ўчуб қолмас ва онинг ерига янгидан эскилик келиб шояд янгидан илдиз отолмас, деган фикрга келдим”²⁵.

1915 йилларга келиб Андижон, Наманган, Қўқон шаҳарларида жиддий ижтимоий-маиший ўзгаришлар рўй беради. Бу шаҳарларда тараққийпарвар кишилар сони ортиб боришидан ташқари, театрлар, кутубхоналар ташкил қилиниши, китоб нашр этиш масаласи, айниқса, янги усулдаги мактабларнинг кўпайиши кўпчиликни хайратга солади. У.Хўжаев ҳам саёҳати давомида бу янгиликларни тез илғайди. “Андижоннинг ўзида тараққийпарварлар йўқ даржада оз... умидли ёшларнинг кўпроғи тошкентликдирлар. Демак, Андижонда миллий ва маданий баъзи тараққий кўрилса, тошкентликлар таъсири ва уларнинг иштироклари илангина бўлмақ мумкинدير”, – дейди.²⁶ Намангандаги ўзгаришларга умид билан қарайди. Аммо у Туркистон халқининг турмушини кузатиш ва ўрганиш масаласида худди Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий каби катта бир масалага жиддий эътибор қаратади.

Бу – болалар тарбияси ва турмуши масаласидир. У.Хўжаев бу масалага махсус мақола бағишлаган. У мақсад-матлабини мақола сарлавҳасига “Болаларимизнинг бахтсизликларига кимлар сабаб?”²⁷ деб савол қўйишдан бошлайди.

²⁵ “Садон Туркистон”. 1915 йил, 6 февраль.

²⁶ Ўша манба.

²⁷ “Садон Туркистон”. 1914 йил, 24 декабрь.

Жамият ва оила ҳамда замон олдида турган масала инсонлар фаолиятидаги эгоизм-худбинлик ва нафсга бандаликнинг азобли натижалари кўпчиликнинг ҳаёлига келмас муаммолардир. Адиб “Ҳар иш ва ҳар хусусда ўзининг фойдасига асир бўлганлар дунёда нималар кўрмадилар ва эшитмадилар, дейсиз? Бу сифатнинг ёмонлиги ва қабоҳати ақлан ва дунё маълум бир нарса бўлғони каби, ахлоқ, тарбия ва маданият нуктаи назаридан энг паст ва хунук бир сифат бўлиши ҳам бадиҳийдир. Шундай бўлса ҳам, биз, мусулмонлар, бу касалга мубтало бўлуб, бутун ишларимизни мазкур нуқтадан қараб юротаемиз. Миллий ва умумий ишларнинг аҳамияти, лузуми билиниб етмаган учун бу муқаддас вазифаларнинг энг улуғ фарз бўлуб елкамизда юкланиб турмоғи, албатта, бизга мажҳул бўлғонга ўхшайдур. Энди буни сўйлаб турмакга ҳам ҳожат йўқ. Хатто бу манфаат деган нарса мусулмонлар орасида ота-она, ота, она ва болалар орасида, оилалар ичида ҳам заҳарли натижаларин кўрсатмақдадир. Оиланинг энг нуфузли ва муқтадир аъзоси бўлган оталаримизга шул даҳшатли касалга мубтало бўлуб, ўзининг жонидан бир қитъа айрилгон оиласини, бола-чақасини ҳам нафси учун қурбон этсалар ва уларнинг дунё ва охирада бахтсизликларига сабаб бўлса, бу қора балодан миллатнинг қайси бир аъзоси саломат қолур, дейсиз? Оталаримизнинг бу ҳолларин кўриб, юраклар ёна, виждонлар ва иймонлар азоб тортадирлар”. Биз бу катта кўчирмани олишда “Бирники мингга, мингники туманга” деган мақолни эсладик. Зеро, муаллиф ҳам айнан шу фикрда. Жамиятнинг тузалиши, ижтимоий умрбоқийлиги масаласида оила, хоссатан ота-она муҳим вазифани бажариши табиийдир. Капитализм деган муштумзўр бор кучи ва тезкорлиги билан бостириб, эшик қокмай кириб келаётган бир пайтда бу босқинчининг йўлини тўсишга ўша даврдаги Туркистон ота-оналари тайёр эдиларми? “Оталаримиз болаларимизни шариат, замон ва аҳвол муқтазосинча тарбия ва ўқута оларларми? XX асрда ўзларини яшата олурлик ҳолга келтурларми?”

Убайдулла Хўжаев ушбу масалани кўндаланг кўйишда фақат ўзининг тор фикрини майдонга ташладими? Йўқ! Бу масала ўша даврда М.Бехбудий, М.Абдурашидхонов, И.Даврон, Р.Музаффарзода публицистикасида, А.Авлоний, Ҳамза, Тавалло шеърлятида, Фитрат бадиёети ва ахлоқшунослигида ўртага ташланган эди. Аммо У.Хўжаев масалани шу даража ўткир кўядики, хатто шу бугунги ҳаёт тарзимизга ҳам бир мунча тегиб кетади.

Болалар тарбиясида мактабнинг ўрни ва роли катталигини сўзлар экан, мактабда ўқиган болалар хат-савод чиқариб, оддий тўрт амални еча оладиган даражага етгандан кейин ота-оналар болаларини мактаблардан тортиб олишларига қарши чиқади. “Бу асрда, – дейди муаллиф, – ибтидоий таҳсил маданият оламинда илм таҳсилига қўшилмай, балки (мукамал бўлган) тақдирдагина болаларнинг руҳларини тарбия ва оларни таҳсилга ҳозирламак мумкин, деб юритувларидир. Биноан алайх, молдор кимсалар авлодларини хусусий мураббий ва мураббиялар ила тарбия бера олмайдирган ибтидоий ўқувхоналардан озод этибгина қолмай, болаларини таҳсил оламига чиқарурлар”. Эски усулдаги мактаблар у ёқда турсин, У.Хўжаевнинг кўнгли ҳатто янги усулдаги мактаблардан ҳам унчалик тўлмаган. Физика, география, ҳисоб, эътикод, дин, хат-савод яхши йўлга қўйилган мактабларгина талабга жавоб берган. Оталар саводли бўлган тақдирдагина болаларининг келажаги таъминланиши мумкинлигини сўзлайди. Акс ҳолда болаларнинг умрлари ота-она ёки яқинлари роҳати учун суистеъмол қилинса, болаларнинг тиллодек умрлари ва истиқболлари зоеъ ўтишини таъкидлайди. Замон бир жойда турмаслиги, келажакда илм, мориф, санойи (яъни саноат, ҳунар соҳаси – С.А.)нинг янада ривожланиши яққол нарса эканлигини ўқтирар экан, “Болалари-мизнинг бахтсизликларига кимлар сабаб? Тақдирми? Ўзимизми?” деган саволни Туркистон жамияти олдиға қўяди. Бинобарин, келажак авлод тақдири учун фақат ота-оналаргина эмас, балки бутун жамият жавобгар эканлигини ошқор қилади. Бутун Туркистон халки, тараққийпарварлари зиммасига ҳокимиятга нафс балосига учрамаган, фиръавнсифат, заҳҳоксифат ҳукмдорлар келмаса, бу ниҳоятда оғир, аммо бажарилиши мумкин бўлган вазифани юклайди.

Атоқли жамоат арбоби, машҳур ҳуқуқшунос, журналист ва таржимон У.Хўжаев ўтқир публицист сифатида қалам тебратди ва замонасининг долзарб масалаларига эл-юрт эътиборини қаратди. У кўтарган масалалар, ўтмиш учун эмас, бугун учун ҳам ниҳоятда қадрли масалалардир. Чунки ўтмишда туғилган айрим муаммолар кейинги авлодларга ворис сифатида ўтади. Бу балодан қутулишда ҳар бир халқнинг закоси, маданият поғонасининг юксаклиги, ахлоқий гўзаллиги, ўрта ва олий таълимнинг замонбардошлиги, миллий тор эгоизмдан, манфаатпарастликдан қутулиши муҳим аҳамият касб этиши бугунги кунда жаҳон афкор оммасига сир эмас. Шу

боис атоқли ҳуқуқшунос Убайдулла Хўжаев кўтарган долзарб муаммолар абадий ҳаётгий муаммолигача қолаверади ва ҳар бир авлод уни ўз тафаккури ва маданияти даражасида ҳал қилишга интилиб яшайди.

*Санобар ШОДМОНОВА,
ЎЗР ФА Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари доктори,*

“САДОИ ТУРКИСТОН” ВА “САДОИ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАЛАРИ САҲИФАЛАРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

XIX аср охири – XX аср бошида Туркистонда хотин-қизлар масаласи ижтимоий ҳаётнинг муҳим, аммо зиддиятли масалаларидан бири бўлиб, бу масалага ўлка матбуотида ҳам алоҳида эътибор берилмади. Айниқса, хотин-қизларга илм бериш масаласи матбуот, жумладан, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида кенг ёритилмади. Маълумки, Туркистон маҳаллий аёлларининг баъзилари отининг кўлида савод чиқариб, диний таълим олганлар. Отининг қизларга ўз уйларида савод ўргатиб, диний таълимдан ташқари, шеърятдан ҳам сабоқ беришган. XIX аср охири – XX аср бошларида Анбар Отин, Нозимахоним каби ўзбек аёллари ўз ижодида аёлларнинг аҳволи, яшаш шароити, оила ва жамиятдаги ўрни каби масалаларни акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Лекин маҳаллий аёллар дунёвий таълим олиш имкониятидан маҳрум эдилар. Шунинг учун ҳам жамият тараққиётининг кучларининг мазкур масалага эътибори катта бўлмади. Хусусан, “Садои Туркистон” газетаси томонидан ўлкада қизларга кенг диний билим берадиган ва оз даражада бўлса-да, география, ҳисоб, тарих ва тил қоидаларини ўргатадиган биронта ибтидоий мактаб йўқлиги танқид остига олинади. Шунингдек, жадид матбуотида ўғил болаларга караганда, қизларга илм бериш муҳимроқ эканлиги таъкидланган. 1914 йилда “Садои Туркистон” газетаси: “Ўғил болалардин кўра қиз болаларга илм, ҳунар лозим эканлигини хотирингиздан чиқармасдан, тездин ибтидоий мактаблар очмакка, маъсума қизларингизни дунёда бахтли ва саодат ила яшатурға

ошиғингиз”, – деб мурожаат қилган²⁸. Таракқийпарварлар томонидан ўқиган аёлларнинг фарзандларига яхши тарбия бера олиши эътироф этилган²⁹.

Туркистон матбуотида аёлларнинг ўзлари ҳам иштирок этиб, халқнинг эътиборини ўз муаммоларига қаратишга ҳаракат қилишган. Чунончи, “Садои Туркистон” газетасида “Хонимлар товуши” сарлавҳаси остида тошкентлик Пошшоҳоним Жалилованинг хотин-қизлар учун мактаб очиб, уларга илм беришга даъвати чоп этилган. Унда мусулмон аёллардан ҳам муаллима, муҳаррир ҳамда ҳамширалар етиштириш, уларнинг аҳволини газеталарда муҳокама ва мунозара қилиш масаласи кўтарилган³⁰. Мазкур газетادا чоп этилган мақоласида самаралик Сора Музаффария аёллар турмушининг аянчли аҳволда бўлишига уларнинг ўзлари сабабчи эканлигини таъкидлаган ҳолда “бизда истеъдод ҳам бор, қобилият ҳам бор, онг ва фикр ҳам бор. Бир уй ичинигина эмас, баъзи эрлар ҳам ўрнига келтура олмаслик мамлакатлар идора қиладурган қувват ҳам бор”, деб ёзган эди³¹. У, аста-секин бўлса ҳам, дунёда хотин-қизлар (ислом олами бундан мустасно) жамият ишларида иштирок эта бошлаганлигини таъкидлаб, Туркистон мусулмон аёлларига татар хотин-қизларини намуна қилиб кўрсатади ва бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Бу хусусда татар хотинларига ташаккур этмай ўта олмаймиз. Чунки улар ҳар хусусда ўзларининг эҳтиёжларини кўра бошладилар. Мактаблар, жамиятлар, кутубхоналар ва кироатхоналар каби муассасалар очибгина қолмасдан, рус дорулфунунларига, ҳатто Европа дорулилимларига бориб келмоққа жасорат қилгувчилар бўлди. Аммо ислом оламидаги бошқа хонимларни қаранг, ҳеч қаноат қиладурган ҳаракат йўқ”³².

Сора Музаффария Туркистон хотин-қизларларининг аҳволига тўхталар экан, ўлкада 10 миллион мусулмон бўлса, шулардан 5 миллионини ташкил этган хотин-қизларнинг аҳволи ачинарли эканлигини таъкидлайди. У Тошкентда нашр қилинган “Садои Туркистон” газетаси миллионларча Туркистон хотин-қизлар ичидан чиқиб, унинг қўлига келишини ёзар экан, бу газетани мам-

²⁸ Тошкандлик бир муаллима. На учун ибрат олмаймиз? // Садои Туркистон. – 1914. – №11.

²⁹ Ёвушев Н. Хотин-қизларимизга бир назар // Садои Туркистон. – 1914. – №15.

³⁰ Хонимлар товуши // Садои Туркистон. – 1914. – №26.

³¹ Музаффария С. Айб ўзимизда // Садои Туркистон. – 1914. – №36.

³² Музаффария С. Айб ўзимизда // Садои Туркистон. – 1914. – №36.

нуният билан ўқишини маълум қилган. Лекин бу газетада хотин-қизлар тарафидан қаноат ҳосил қиладурган ҳеч бир нарса ёзилмаганлигини ҳамда бир-икки нарса ёзганлар ҳам “мактаб керак”, деган сўздан ўтмаганлигини афсус билан қайд этади.

Таъкидлаш жоизки, бу даврда ўлка матбуотида хотин-қизлар ҳуқуқи юзасидан турли хил, бир-бирига қарама-қарши фикрлар илгари сурилган. Хусусан, хотин-қизлар ҳуқуқлари ҳақида “Туркестанские ведомости” газетаси саҳифаларида 1875 йилда чоп этилган мақолалардан бирида Ўрта Осиё хотин-қизлари бир қарашда ҳуқуқлари топталган, ҳеч ким улар билан ҳисоблашмайдиган бўлиб кўринса-да, чуқурроқ таҳлил қилинса, аслида ундай эмаслиги қайд этилади. Курьонда ҳам аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларига алоҳида эътибор берилиши, уларга қул сифатида қаралмаслиги, уларнинг ажрашиш ҳуқуқи, меросдаги ҳуқуқлари, ҳатто никоҳсиз туғилган болаларнинг ҳам меросий ҳуқуқлари чекланмаслиги таъкидланган³³. Бошқа бир мақолада “мусулмон аёллари европалик аёлларга қараганда кўпроқ эркинликларга эга”, деган фикр илгари сурилади³⁴.

XX аср бошларида ўлкадаги газеталарда хотин-қизлар ҳуқуқига доир масалалар кенгрок ёритила бошланган. Хусусан, “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида мусулмон аёлларининг ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисида мунозаралар олиб борилар экан, уларнинг ҳуқуқсизлиги мусулмонларнинг жаҳон тараққиётидан орқада қолишининг муҳим сабабларидан бири сифатида эътироф этилган. 1911 йилда мазкур газетада Францияда чоп этилган “Мусулмон” номли журналда эълон қилинган бир мақола кўчириб босилади. Унда мусулмон хотин-қизларини озод қилишга даъват этилади, аёлларнинг жамиятда фаол иштирок этмаслиги мусулмонларни тараққиёт йўлидан тўхтатганлигини таъкидлаб, бу ҳолни ўлкада ҳукм сураётган турғунлик ва қолоқликнинг сабабларидан биридир, деб қайд этилади. Бироқ “Туркистон вилоятининг газети”да хотин-қизлар масаласи хусусида жамиятнинг анъанавий қарашларини ўзида акс эттирган кескин фикр-мулоҳазалар ҳам билдирилади. Чунончи, 1912 йилда аёллар ҳуқуқларини эркакларники билан ҳар соҳада тенг-

³³ П.М. Права среднеазиатской женщины //Туркестанские ведомости (ТВ). – 1875. – №22. Бу муаллифнинг исми-шарифи газетада П.М. тарзида қискартириб берилган, бу даврда газетада исм-фамилияларнинг бош ҳарфи берилиши кенг тарқалган. Газета редактори Н.А.Маевнинг укаси П.А.Маев маълум вақт муҳаррир ёрдамчиси бўлиб ишлаган.

³⁴ Покрывала мусульманских женщин // ТВ. – 1889. – №11.

лаштиришга ҳаракат қилаётган таракқийпарварлар фикри қаттиқ танқид остига олинади. Бу мақолада жадидлар Америка ва Европа аҳолисига таассуб қилиб, ёш турклар каби хотин-қизларнинг ҳуқуқларини эркакларники билан тенглаштириш масаласини кўтарётгани нотўғри ва Туркистон шароити учун мувофиқ эмас, деб баҳоланади. Мақола муаллифи фарзандни дунёга келтириш ва тарбиялаш аёлларнинг асосий вазифаси эканлигини таъкидлайди. Гарчи аёлларга ҳам илм ва тарбия кераклигини инкор этмаса-да, уларга эркакларга муносиб ҳар хил ишлар ва ҳуқуқий билим бериш лойиқ ва муносиб эмас, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бундай фикрловчи кишилар ўлка аҳолисининг аксариятини ташкил этарди.

XIX аср охири – XX аср бошида Туркистон хотин-қизлари муаммоларидан бири – қизларни эрта турмушга бериш масаласига ҳам алоҳида эътибор берила бошланди. 1914 йилда “Садон Туркистон” газетасида хотин-қизларнинг ўзи бу муаммо ҳақида қарашларини баён қилганлиги эътиборга моликдир. Мазкур мақолада шу вақтгача жамиятда ҳукм суриб келаётган никоҳ ҳақидаги ақидаларга қарши равишда янгича фикр-мулоҳазалар билдирилган. Унда никоҳ қилинаётган ёшлар биринчи ўринда балоғат ёшига етиши, шунингдек, уларнинг саломатлиги ҳақида қўллариди шифокор шаҳодатномаси бўлиши, уларнинг розилиги, бундан ташқари, никоҳ вақтида уларнинг вазифалари она тилида аниқ тушунтириб берилиши лозимлиги қайд этиб ўтилган³⁵.

Аслида бу муаммо Туркистонда босилиб чиққан расмий матбуот саҳифаларида XIX аср охирида кўтарилга бошлаган эди. Чунончи, 1899 йилда “Туркестанские ведомости” газетасида³⁶ маҳаллий халқларда қизларни жуда эрта, яъни 12-14 ёшларида узатилаётгани танқид қилинди. Қизларни бундай эрта узатиш тиббий томондан ҳам, қонун томонидан ҳам мақсадга мувофиқ эмаслиги таъкидланади.

Тошкентдаги аёллар ва болалар шифохонаси шифокорлари А.В.Пославская ва Е.Н.Мандельштам маҳаллий қизлар 15-16 ёшда, баъзи ҳолларда бундан ҳам кечроқ балоғатга етишини, шунинг учун уларни эрта узатиш жисмоний ривожланишларига салбий таъсир қилишига олиб келишини таъкидлаганлар³⁷.

³⁵ Ёқубова С., Мақсудова М. Никоҳ ҳақида // Садон Туркистон. – 1914. – №11.

³⁶ Ранние браки у туземцев/ТВ. – 1899. – № 8.

³⁷ Пославская, Мандельштам. Обзор десятилетней (1883-1894) деятельности амбулаторной лечебницы для женщин и детей в Ташкенте. – Ташкенте, 1894. – С. 76.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, XX аср Туркистон ва Бухоро жадидчилик ҳаракатининг улкан намояндalarидан бири Абдурауф Фитрат ҳам эрта оила қуриш нафақат кизларга, балки йигитларга ҳам тиббий томондан зарар етказишини шарҳлаган ҳолда эркакларга 23 ва кизларга 18 ёшдан олдин турмуш қурмасликни маслаҳат беради³⁸.

Эрта оила қуриш Россия империяси қонунчилиги томонидан ҳам тақиқланган эди. Фуқаролар қонун тўплами X томининг 1-қисми 3-моддасида йигитларга 18 ёшдан ва қизларга 16 ёшдан олдин оила қуриш мумкин эмаслиги кўрсатилиб, шу қонуннинг 91-моддасида юқоридаги қонун Россия империясида барча мусулмонлар ва яҳудийларга ҳам тааллуқли эканлиги таъкидланган.

XIX асрнинг охиригача маҳаллий аҳоли ўртасида болаларнинг туғилиш вақти аниқ қайд этилмагани, яъни ота-оналар фарзандларининг ёшини аниқ билилмагани Туркистонда кизларни ёш узатишга қарши чора кўриш борасидаги тўсиқлардан бири эди. Матбуотда маҳаллий аҳоли орасида туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномани жорий қилиш, уни мусулмон руҳонийлари қайд этмагани учун фуқаролик регистрациясини амалга ошириш лозимлигига эътибор қаратилган³⁹.

Жамиятдаги муаммоларни ўртага ташлаб, уни ечиш бўйича фикр-мулоҳазалар билдирган матбуот ўлка маҳаллий хотин-қизларига тиббий ёрдам кўрсатиш масаласини ҳам ёрита бошлаган. Маълумки, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда маҳаллий хотин-қизларга мўлжалланган дастлабки европача тиббиёт масканлари вужудга келди. Улар дастлаб давлат томонидан ташкил этилган бўлса, кейинчалик хусусий шифохоналар ҳам фаолият юрита бошлади. Уларнинг фаолияти тўғрисидаги хабарлар газеталар саҳифаларидан ўрин ола бошлади. Хусусан, 1914 йилда “Садои Фарғона” газетасининг хабарига кўра, Кўконда Ч.Ю.Норвилло ва Н.С.Качхоев томонидан биринчи хусусий шифохона фаолиятини бошлаган. Унда юкумли касалликлардан бошқа барча касалликлар даволанган, ҳатто доялик ҳам қилинган. Шифохонага эркаклар, аёллар ва болалар мурожаат қилиши мумкинлиги таъкидланиб, муолажалар нархи ва қабул соатлари ҳақида батафсил маълумотлар

³⁸ Абдурауф Фитрат т. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 43-44.

³⁹ Мусулмонлар орасида эрта никоҳлар // Туркистон вилоятининг газети. – 1913. – №52.

берилган⁴⁰. “Садои Фарғона” газетасида аёл шифокорлардан Е.С.Мастеркова болалар ва аёлларга тиббий ёрдам кўрсатиши ҳақида хабар берган⁴¹. Бундан ташқари, ушбу газеталарда тиббий ёрдам кўрсатиш муаммолари ҳақида ҳам сўз боради ҳамда шифокорларнинг маҳаллий тилларни билмаслиги ва кўпинча таржимонлар йўқлиги маҳаллий аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишни қийинлаштирган омиллардан бири деб қаралади. “Садои Фарғона” газетасида ёзилишича, маҳаллий кишилар касал бўлиб қолса, шифокорга ёрдам сўраб мурожаат этишда иккиланишига сабаблардан бири тил билмаслиги эди. Шунга қарамай, бемор аҳволини ишора билан тушунтирар, докторнинг айтган сўзларини тушунмай, берган дорисини қандай ичишни билмай, ўз билганларича ичарди⁴². Шундай қилиб, бундай муаммоларнинг матбуот саҳифаларида кўтарилиши ўз даври учун катта аҳамиятга эга бўлиб, хотин-қизларга нисбатан анъанавий муносабатга маълум бир ўзгаришлар қилиш тарафдори бўлган тараққийпарвар кучлар хотин-қизларга илм бериш, уларнинг оиладаги мавқеини ошириш, ҳатто жамоат ишларига жалб қилиш масалаларини халққа тушунтиришга ҳаракат қилишди. Бу масалаларни матбуот орқали кўтариб чиқишда санокли бўлса-да, Туркистон хотин-қизларининг ўзи ҳам иштирок этганлиги алоҳида эътиборга лойиқ.

Хотин-қизлар масаласида рус тилидаги газеталар, шунингдек, “Туркестанские ведомости” газетасида чоп этилган мақолалар сони санарли даражада бўлса, ўзбек тилида чиққан “Туркистон вилоятининг газети” ва жадид матбуотида бу масалага XX аср бошидан кенг ўрин берилган. Бунга сабаб ўзбек тилидаги газета-ларнинг маҳаллий аҳолига мўлжалланганлиги ва уларнинг бу борадаги фикрларига таъсир кўрсатишдан иборат эди. Ўша даврнинг муҳим масалаларидан бири бўлган хотин-қизлар масаласи юзасидан Туркистон матбуотида маҳаллий аёлларини маърифатли қилиш, уларнинг жамият ва оилада ўз ўрнига эга бўлиши ҳақида мунозаралар уюштирилгани диққатга сазовор. Энг қизиғи шундаки, бу масалаларга аёлларнинг ўзлари ҳам эътибор қаратиб, газеталарга ўз аҳволларини билдириб, мурожаат қилдилар. Россия империясининг бошқа жойларидаги мусулмон аёллари аҳволига доир масалаларнинг ўлка

⁴⁰ Садои Фарғона. – 1914. – №35.

⁴¹ Садои Фарғона. – 1914. – №35.

⁴² Табибга муҳтожлик // Садои Фарғона. – 1914. – № 55.

газеталарида ёзилиши хотин-қизлар аҳволи бошқа жойларда ҳам энгил эмаслигидан далолат берди.

Туркистон матбуотида нафақат аёллар, балки оила ва никоҳ масалалари бўйича чоп этилган мақолаларда кўтарилган муаммолар, яъни қизларни эрта турмушга чиқариш каби одатларнинг зарарли томонлари ҳақидаги мунозаралар алоҳида эътиборга лойиқ бўлиб, бу борадаги анъанавий қарашларнинг жамият муҳокамасига қўйилиши ва маҳаллий аҳоли эътиборининг шу масалаларга қартилиши муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эди. Матбуот саҳифаларида аёлларга оид масалаларнинг ёритилиши, муаммога оид янги ғояларнинг майдонга келиши, назаримизда, жамият аъзолари тафаккуридаги ўзгаришларга замин ҳозирлади. Зеро, жамиятдаги ҳар бир янги ижтимоий ҳодиса дастлаб ижтимоий ғоялар сифатида шаклланади.

*Ринат ШИГАБДИНОВ,
ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари номзоди*

ДОРЕВОЛЮЦИОННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.ВАЛИДИ В ТУРКЕСТАНЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ПРЕССА

Ахмедзаки Валиди Тоган (1890-1970), башкир по национальности, стал одним из крупнейших ученых ориенталистов XX века и в то же время одной из виднейших фигур в национально-освободительном движении мусульманских народов России.

С детских лет, живя и воспитываясь в сфере, которая испытывала сильное влияние культуры Бухары и Хорезма⁴³, он на всю жизнь сохранил возникшую в нем тягу к Туркестану – Средней Азии.

К началу политической деятельности им уже будут написаны десятки работ⁴⁴, среди которых особо выделялся первый его

⁴³ Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. – М.: 1997. Перевод с турецкого В.Б.Феоновой. Научная редакция, примечания и послесловие С.М.Исхакова. – С. 15.

⁴⁴ См.: Материалы к библиографии Ахмед Заки Валиди Тогана. Составитель Р.М.Булгаков. – Уфа: 1995. – С.13-23.

фундаментальный труд «История тюрков...»⁴⁵. Эта книга сделала молодого преподавателя весьма известной личностью, и получила положительные отзывы в Стамбуле, в Крыму, в Казани, в Германии, в Венгрии, в Оренбурге, а также в Туркестане. Книга привлекла к автору самое серьезное внимание востоковедов В.В.Бартольда, Н.Ф.Катанова, Н.И.Ашмарина и др., открыв ему путь для более близкого знакомства с Туркестаном: Общество археологии и истории, почетным членом которого он стал, приняло решение направить А.Валиди в Фергану «для проведения исследований по истории и этнографии тюрков и изучения письменных источников», и это, писал Ахмедзаки, подтолкнуло его «к занятию исключительно тюркской историей, что в свою очередь, заставило стать политиком»⁴⁶.

Начало XX столетия на Востоке – это время революционной ситуации, завершившийся антиколониальной революцией Индии (1905-1908), конституционным движением в Иране (1905-1911), революциями в Турции (1908) и Китае (1911-1913). Этот процесс затронул и территорию Средней Азии – Туркестанского края, Бухары и Хивы, где формировались национальные политические организации прогрессистов-джадидов⁴⁷.

Таким образом, общественная атмосфера благоприветствовала вовлечению в политическую деятельность представителей молодого поколения, особенно в качестве политиков, борцов, революционеров. Именно такому типу политика и соответствовала натура молодого ученого.

Упомянувшаяся книга «История тюрков...», сделала его имя известным и в Туркестане. Среди местных прогрессистов-джадидов Махмудходжа Бехбуди, начавший публиковать свой журнал «Ойна» («Зеркало»), прочитав работу Ахмедзаки Валиди, попросил его написать несколько статей про современную историю Туркестана⁴⁸.

⁴⁵ Шигабдинов Р.Н. Ахмедзаки Валиди Тоган (ранний период творчества) // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах, 9-13 июня 1992, Казань. – М.: «Инсан», 1997, том. – С. 75.

⁴⁶ Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – С. 85.

⁴⁷ Абдуллаев Р. Из истории национальных политических идей // Человек и политика. – Т.: 1991, №9. – С. 88.

⁴⁸ Из личного архива Валиди Тогана, хранящегося в Турции у потомков. Интервью, проведенное 12 сентября 1967 г. Эдвардом Олворсом (Колумбийский университет) с Заки Валиди Тоганом.

В 1913 и 1914 годах Валиди совершил две успешные научные поездки в Туркестан⁴⁹. Сами поездки Валиди оказались удачными, как в чисто научном, так и плане личных встреч. Он встречался с Бехбуди и знакомится со многими интересными людьми, среди которых были известный этнограф Абубекир Диваев, Пулат Салиев, молодой историк, ставший впоследствии известным профессором, студент юридического факультета Петербургского университета Мустафа Чокаев, эсер Вадим Чайкин, поэт Чулпан, Муннавар кары, Назир Тюракулов, Убайдулла Ходжаев и другие известные лица, с частью которых впоследствии сведет Валиди политическая судьба⁵⁰.

Во время первой поездки в Туркестан в 1913 года, Валиди в Фергане, встречаясь с тамошним социалистом-революционером Вадимом Чайкиным. Обсуждая с ним вопрос создания мусульманских организацией, даже договорился о выпуске газеты «Туркестанский голос» в двух вариантах – «по-русски и по-тюркски». А в Ташкенте он беседовал о тюркском варианте с адвокатом Убайдуллой Ходжаевым и учителем Ашурали Захири. Валиди указывает, что их всех он познакомил с Чайкиным и что было достигнуто соглашение относительно идеологического направления будущей газеты, определяемого тремя моментами:

- 1) юридического и налогового равенства русских и местного населения;
- 2) недопущение миграции русских вплоть до обеспечения земель в кишлаках и городах переселенцев-мусульман;
- 3) распространения современного просвещения.

По принятии этой программы, В.Чайкин начал выпускать газету в Андижане, а Убайдулла Ходжаев в Ташкенте⁵¹.

По поводу же издательской деятельности Вадима Чайкина и Убайдуллы Ходжаева, начальник Андижанского уезда сообщал вышестоящим властям, что «пока компания Чайкина и Ходжаева не будет выселена из края и их газета «Туркестанский голос» не будет запрещена, до тех пор будет бессильной борьба с их вредной деятельностью»⁵².

⁴⁹ О научной деятельности Валиди во время этих поездок. См.: *Лукин Б.В.* Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Т.: «Наука», 1965. – С. 149-150.

⁵⁰ Шигабдинов Р.Н. Ахмедзаки Валиди Тоған (ранний период творчества). – С. 75-76.

⁵¹ Заки Валиди Тоған. Воспоминания. – С. 106.

⁵² ЦГА РУз. Ф. И-461, оп. 1, д. 1116-а, лл. 2-3.

Февральская революция 1917 года была началом этапа в истории России, Туркестана и самого Валиди. К этому времени Туркестан за короткое время – чуть больше месяца – проделал заметную политическую эволюцию.

Идея автономии, как первого шага к полной независимости, обретала среди населения особенно среди интеллигенции, все большую популярность и веру в ее достижение. Этому в значительной степени способствовала деятельность организации «Шурои исламия», которая вела работу не только в Ташкенте, но и по всему Туркестану, посылая по областям своих организаторов⁵³.

Сам Валиди к тому времени однозначно стоял на позиции федерализма, которую отстаивал в своих статьях и указывал пути достижения независимости. В одной из них – «Уюшмаган миллат инкирозга махкум» («Не сплоченная нация обречена на исчезновение»), заложив в само название свою позицию, он анализирует процесс зарождения организаций и партий в Туркестане, проблемы национального движения мусульман и рассматривает возможные пути достижения автономии в России. Сложности же в достижении автономии Валиди усматривал в том, что у многих организаций отсутствовала четкая программа, устав, а сами организации и их члены были разобщены. Он предупреждал: «Если не будет организаций с четкой программой, уставом, руководством, а народ будет разобщен, не только автономии не будет, но и сама нация исчезнет»⁵⁴.

В этом понимании важности организационного начала ясно просматривается влияние российской политической жизни, борьбы партий с самодержавием и за власть в начале XX века.

В другой статье – «Сайловга мусулмон хотинлари иштироки» («Участие женщин-мусульманок на выборах») Валиди поднимает проблему участия женщин в общественно-политической жизни Туркестана. Однако подходит к этому вопросу как политик-практик, реалист, подчеркивая, что неучастие женщин-мусульманок на выборах в государственные органы власти заметно уменьшает число голосов и соответственно чисто мусульманских депутатов. Но независимо от прагматизма политика, позиция эта по тем вре-

⁵³ Абдуссатаров С. Шура Исламия // Красная летопись Туркестана. – Ташкент, 1923, № 1-2. – С. 54.

⁵⁴ Валидов А. Уюшмаган миллат инкирозга махкум // Кенгаш, 1917, №3.

менам в условиях запрещенного положения женщин, была прогрессивной.

Валиди был убежденный в том, что пока движение за автономию не увенчалось успехом в Туркестане, оно не может победить ни в Казахстане, ни в Башкирии⁵⁵. По этому в начало лета 1917 года он приезжает в Ташкент и работает в направлении объединения местных национальных прогрессивных сил для достижения единства. Основной задачей Валиди в это время являлось следующее: прийти к Российскому Учредительному собранию сплоченной группой от Туркестана и остальных восточно-тюркских народов. Именно с Учредительным собранием участники национального движения, в том числе и Валиди, связывали свои надежды.

Идеи мусульманского единства отражены в опубликованных Валиди статья: «Туркестонда ташкилот масаласи» («Вопрос об организациях в Туркестане»)⁵⁶; «Виждон кандай тахаммул киладир?» («Как это воспринимает совесть?»)⁵⁷; «Навбатдаги массалалар олдида» («Перед очередными задачами»)⁵⁸.

В эти же дни Валиди выезжал в Коканд, Самарканд для организации местных отделов «Шурои исломия». Он принял участие и в организационной работе ташкентского «Шурои исломия»⁵⁹.

Однако летом 1917 года огромный край вступил в период резкого усиления противостояния политических сил, в ходе которого проходило инарастаниемежнационального автономизма. Туркестан захлестывали многочисленные конфликты на национальной почве, как колониального характера, так и охватывающие целые регионы края. Замена первого состава Турккомитета не дала для края умиротворения – второй состав во главе с председателем В.П.Наливкиным также проявил неспособность успокоить общество. А после сентябрьских событий, т.е. первой попытки захвата большевиками власти в Туркестане и неудачи карательной экспедиции во главе с генералом П.А.Коровиченко 1 ноября 1917 года в Ташкенте власть была захвачена Советами.

⁵⁵ Там же. С. 123.

⁵⁶ Кенгаш, 1917, 19 июля.

⁵⁷ Кенгаш, 1917, 11 августа.

⁵⁸ Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. – Т.: «Шарк», 2000. – С. 672.

⁵⁹ Шягабдинов Р.Н. Ахмад Заки Валиди и идея автономии Туркестана. – С. 35.

В Туркестане, на который возлагал надежды Валиди, опыт существования национальной государственности в условиях большевистского господства был недолог и трагичен. После того, как прошедший с 15 по 22 ноября III Краевой съезд советов солдатских, рабочих и крестьянских депутатов провозгласил советскую власть и образовал правительство – Совнарком Туркестанского края из представителей только европейского населения из числа большевиков и левых эсеров, в конце ноября 1917 года в Коканде на IV Краевом мусульманском съезде было провозглашено образование Туркестанской автономии (Туркистон мухторияти, в советской историографии известной как – «Кокандская автономия»)⁶⁰.

Эта государственность строилась на принципах пропорционального представительства всех национальных групп. При этом руководители Временного правительства Туркестанской Автономии не ставили вопрос о разрыве с Россией. Однако туркестанские большевики не собирались делить власть. В феврале 1918 года с помощью военной силы, включая артиллерийский обстрел Коканда, Туркестанская автономия была уничтожена⁶¹.

Чрезвычайно насыщенный политическими событиями 1917 год для Ахмедзаки Валиди имел во многом важное в его жизни значение, когда из широко известного, и не только в России, ученого, но практически неизвестного политика, он стремительно вышел на политическую арену всероссийского масштаба, борясь за интересы тюркских народов страны.

*Муҳайё ҚОДИРОВА,
Қўқон Туризм ва сервис КХК директори,
филология фанлари номзоди*

ЖАДИДЛАРНИНГ “САДОИ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАСИДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ШЕЪРЛАРИ

“Садои Фарғона” ўзбек маданияти тарихида ёрқин из қолдирган газеталардан бўлиб, унинг саҳифаларида водийлик турли соҳа вакилларининг мақола ва хабарларидан ташқари, бир қатор истъе-

⁶⁰ Туркестан в начале XX века... – С. 80-85.

⁶¹ Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). – Т.: 2006. – С. 223-237; Хасанов М.К. Альтернатива. Из истории кокандской автономии // Звезда Востока. – Ташкент: 1990 №7. – С. 105-120.

додли адибларнинг шеър, ҳикоя ва фелъетонлари ҳам босилган. Газета идораси истеъдодли ва ёш қаламкашлар ижодига ҳамиша катта эътибор билан қараган; балки шу нарса туфайлидир газета барча ёшдаги адибларнинг сеvimли минбари сифатида шуҳрат қозонган. Нафақат Фарғона, балки умуман Туркистон халқи ҳам айнан шу нашр орқали туркистонлик таниқли адибларнинг ижод намуналари билан танишиб борган. Уларнинг илму маърифатга чорловчи шеър, ҳикоя, мақола ва фелъетонлари газетанинг халқ орасида катта шуҳрат қозонишига сабаб бўлган.

“Садои Фарғона” водийдаги қалдирғоч газета бўлганлиги боис унинг нашр этилишини ижодкорлар катта хурсандчилик билан қарши олганлар. Жумладан, Ҳамза “Умид”, Исоқхон Тўра “Табрик”, Тавалло Тошқандий эса “Абёт” деган шеърлари билан ушбу нашрнинг 1-сонини самимий кутлаб, унинг Фарғона аҳлини маърифат чашмаларидан баҳраманд этишига катта умид билдирган.

“Садои Фарғона”нинг дунёга келиши билан Ҳамза дилида бир олам шодлик туйғулари жўш урган. Шу боис у “Умид” деб номланган шеърда ўлкада яна бир “сўз минбари” кўпайганидан, ушбу минбарнинг, айниқса, шоирнинг она шаҳри Кўконда майдонга келганидан жуда хурсанд бўлиб, газета ходимларини дил сўзлари билан табриклаган, унинг иши муваффақиятли ва элга фойдали бўлишига ишонч билдирган. Ҳамза “Садои Туркистон” билан бир вақтда эгизак бўлиб дунёга келган “Садои Фарғона”ни бахт ўғлони, маърифат қони, деб атаб, бундай сатрларни ёзган:

*Жоҳила ҳам ажзуаи пирона,
Икки эр тугдилар ажибона,
Исми ўлинди ҳар икки ўғлона,
Бирисин оти “Садои Туркистон”,
Бирисин оти “Садои Фарғона”.*

*Бу замон аҳлининг жаҳолатидан,
Хабар йўқ ани балогатидан,
Мурдага руҳ улув камолатидан.
Жисмнинг жони “Садои Туркистон”,
Дилнинг дармони “Садои Фарғона”.*

*Раббим! Иккисини бақосини бер!
Бахт ўғлонидур! Вафосини бер!..*

Шеърнинг шу сатрлариданоқ кўриниб турганидек, туркистонлик маърифатпарвар адиллар одамлар онгидаги жаҳолат, нодонлик сингари кусурларни илму маърифат нурлари билан бартараф этиш мумкин ва шу йўналишдаги ишларни амалга оширишда “Садои Фарғона” билан “Садои Туркистон”нинг хизматлари улкан бўлади, деб умид қилганлар.

Ҳамзанинг бу шеъри, бизга номаълум сабабларга кўра, шу вақтгача эълон қилинмай келади. Ҳаттоки шоир таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан нашр қилинган “Тўла асарлар тўплами”га ҳам бу шеър киритилмай қолган. Эҳтимол “Садои Фарғона”нинг Ҳамза шеъри босилган сони Ўзбекистан Миллий кутубхонаси фондида бўлмаганлиги учун у шоирнинг олти жилдлик асарлар тўпамидан ўрин олмай қолгандир.

“Садои Фарғона”га бағишланган яна бир шеър тўрақўрғонлик Исоқхон Иброт қаламига мансуб бўлиб, “Табрик” деб номланган. Бу шеърдан маълум бўлишича, шоир “Садои Фарғона” газетасининг чиқиши ҳақидаги хушxabарни эшитиши билан ўзининг табрик сўзларини йўллашга ошиққан:

*Эшитилди “Садои Фарғона”
Келмаган эрди то ушбу она.
Ҳақ муваффақ этиб муродина,
Эшитилсун бу самий инсона...
Энди табриклар эрур лозим,
На учунким бу шугли мардона.
Халқимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.*

Иброт “Садои Фарғона”нинг XX аср бошларида, ҳатто газета нашр этилган 1914 йилда ҳам ижтимоий онги ва маданий савияси ачинарли аҳволда бўлган, ҳатто буюк ижтимоий, илмий, маданий ва техник ўзгаришлар бўлажак XX асрда яшаётганини ҳаёлига ҳам келтирмаган халқни уйғотувчи минбар бўлишини орзу қилди, водийнинг тараққийпарвар кишилари газетада ўз мақола, шеър ва ҳикоялари билан қатнашишларини, халқнинг эса бу газетани мунтазам равишда ўқиб боришларини лозим, деб билди. У газетанинг бўлажак муаллифлари олдига бундай талаб қуйди:

*Миллатимизи тараққига тарғиб
Айласун сўзни қилмай афсона...
Ҳусни иқбола ноил этсун Ҳақ,
Чиқса шояд давом майдона...
Фузало яхши фикрлар ёзсун,
Ҳоҳиши бўлса халққа эҳсона.
Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Хоҳ масжиду, хоҳ майхона.
Илму ахлоқ ҳам фунуни мақол
Лозим ўлди бу аҳду паймона.*

Шу нарса ажойибки, водийда илк бор маҳаллий аҳоли тилидаги газетанинг нашр этилиши нафақат фарғоналик, балки 1906 йилдан бошлаб ўз газеталари чиқа бошлаган, 1914 йилда эса “Садои Туркистон” газетаси ҳам чиққан тошкентлик шоирларга-да илҳом ва завқ бағишлади. Шундай шоирлардан бири Тавалло Тошкандий бўлиб, у “Абёт” шеърида “Садои Фарғона”нинг нашр этилишидан бениҳоя мавнун бўлганини айтиш билан бирга газетага бўлган тилак ва истакларини ҳам баён этди.

Шеър шоирнинг “Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” билан танишув ҳолати тасвири билан бошланади:

*Арз будур, жами ёрона,
Хоҳ ошно ва хоҳ бегона.
Юрур эрдим йўлига кўзни тикиб,
Чиқди икки “Садо” бу майдона.
Ўлтурурдим хаёл кўчасида,
Пўчтадин бердилар икки дона.
Бири номи “Садои Туркистон”,
Бири будур: “Садои Фарғона”
Бу иккни бириси чун хурийд,
Бири ўхшаб чу моҳи табона.
Ё бири тўтии шакар гуфтор,
Бири ўхшар ҳазор достона.*

Шоир газетанинг нашр этилиши билан боғлиқ ҳис-туйғуларини шундай ифодалагач, чойхонаю мадрасаларда газетани қизиқиб

ўқийётган кишиларни кўз олдига келтиради ва ватандошларидаги янги газетага бўлган қизиқишни янада ошириш истагида ўзининг шу ҳар иккала газетага ҳам обуна бўлганини, ҳам шеърлар ёзиб юбормоқчи эканлигини айтиб, ёзади:

*Дафъатан ёзмога ружуъ айлаб,
Кўл узатдим олуга ҳамёна.
Перевўт айладим иккисига ҳам,
Боқмадим, қиммат, на арзона.
Хатни ёздим бланко орқасига,
Ҳам салом қўндуруб муҳибона.
Адресим: Тўлаган Хўжамёров,
Кўп Тавалло қилиб бу эълона.*

“Садойи Фарғона”нинг нашр этилиши фақат туркийзабон шоирларнигина эмас, балки форс тилида ижод қилган шоирларни ҳам ғоят қувонтирди. Шулардан бири – Василий “Шукрона ва табрик” деган шеъри билан янги газетани муборакбод қилди. У ўз шеърида ёзди:

*Эй Худо, деҳ бақои Фарғона,
Равнақи кун атойи Фарғона.
Баске, Фарғона маъдане илмаст,
Диле ман мубталои Фарғона.*

Таржимаси:

*Эй худо, боқийлик бер Фарғонага,
Ҳар кунига камолот бер Фарғонага.
Фарғонадир илм-фан маъдани,
Менинг дилим мубтало Фарғонага.*

“Садойи Фарғона” газетасининг нашр этила бошлашига бағишланган бу шеърларнинг ҳар бирида газетанинг илм ва маърифат равнақи, ҳалқнинг маънавий камолоти йўлида самарали ишлар қилажагига ишонч туйғуси балқиб туради. Бу тўрттала шеърнинг тили, ўша давр нуқтаи назаридан қараганимизда, ғоят содда, раво ва тушунарли. Шунинг учун ҳам бу шеърларни ўша йилларда китобхонлар катта қизиқиш, иштиёқ ва ташналик билан ўқишган. Тўрттала муаллиф ҳам ўз шеърларини арузнинг энг ҳалқона баҳрларида ёзишган. Чунончи, Ҳамза ўз шеърида газеталарни “икки

ер”га қиёс этиб (жонлаштириш), уларнинг мурдага руҳ беришини (муболаға) айтибгина қомасдан, “бахт ўғлони”, “маърифат кони” (таърифлаш), кеча ва кундузнинг “ою қуёши” (ташбех) эканлигини ҳам таъкидласа, “хаёл кўчасида ўтирган Тавалло” “Садон Туркистон” ва “Садон Фарғона” газеталарини “шакарғуфтор тўти” (истиора) ва “юз асрга тенг дoston” (ўхшатиш)га, газеталарини ўқиганларни эса “парвона” (ўхшатиш) қиёс этадики, мумтоз ўзбек шеърлятига хос бу поэтик образлар жадид шоирларининг шеърлярида яшаргандек, янги тарихий вокелик билан уйғунлашгандек бўлади.

Исоқон тўра ҳам, Ҳамза ҳам, Тавалло билан Васлий ҳам “Садон Фарғона”нинг водий аҳолиси ижтимоий онги ва маданий савиясининг ошиши, илм-маърифатга муносабатининг кескин ўзгаришида катта аҳамиятга эга эканлигини сездилар ва ўзлари ҳам шу жараёнда фаол иштирок этишга интилдилар.

Ўзбек миллий матбуотининг дастлабки тадқиқотчиси Зиё Саид “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1970-1927)” китоби (1927)да “Садон Фарғона”нинг 1914 йил 3 апрелда Фарғонада Обиджон Махмудов муҳаррирлиги ва ноширлигида биринчи марта ўзбек тилида чиққан газета эканлиги ҳақида маълумот бергач, газетада Ашурали Зоҳирийнинг мусахҳих, кримтатар миллатига мансуб Усмон Нурийнинг эса таржимон сифатида хизмат қилганлигини айтган. Ўзбек матбуотининг яна бир таниқли тадқиқотчиси Бойбўта Дўстқораев эса “Ўзбекистон журналистикаси тарихи” дарслигининг 1-китоби (2009)да газетада Обиджон Махмудов, Ашурали Зоҳирий, Абдуллабек Мусобек ҳожи ўғли, Шоқир Мухторов, Ҳамза, Васлий, Муҳаммад Одил, Чўлпон, Иброҳим Даврон ва бошқа муаллифларнинг муҳим мавзулардаги публицистик мақолалари эълон қилинганини маълум қилган ва шу мақолаларнинг айримлари ҳақидаги таҳлилий фикрларини ўқувчилар эътиборига ҳавола этган. Яна шу муаллифнинг хабар қилишича, газета фаолиятида Ҳамза, Тавалло, Васлий, Ҳайрат, Исоқхон тўра (Ибрат), Мирзажон Мирзааброҳ ўғли Камолов, Сайёҳ Дарвеш, мулла Хошимжон Муҳаммад Солиҳ ўғли ва бошқаларнинг шеърляри ҳам босилган. Биз ана шундай шеърлар орасида, жумладан, Таваллонинг бир савдогар тилиндан ёзилган “Вақт ғанимат”, Мирзажон Мирзааброҳ ўғли Камоловнинг “Нима бўлди биз муслмонларга?”, Ургутийнинг “Иштиёқи илм”, Мирмуҳсин

Мирхидоятловнинг “Туркистон аҳлига хитоб”, Х.М.Акбаровнинг “Вақти тараққийдур”, Абдуллажон Каримжоновнинг “Усули жадид ҳақида шеър”, Ғулом Зафарийнинг “Жаҳолатимиз”, Аҳмаджон Мустакийнинг “Дунёдан рози бўлмағон бир дўстима”, Ҳалимийнинг “Мактаб”, Сайёх Дарвешнинг “Мақолае манзума”, Сиддикийнинг “Ташламаймизму?”, Ҳасанхўжа Саодатийнинг “Марсия”, Таваллонинг “Вужудимдан бир рижо”, “Ойна ҳақида шеър”, Шарифзода Ҳоиб (Хуршид)нинг “Кўнгил”, Шамсиддинбек Ҳамидийнинг “Маданият эмиш улоқ” каби шеърлари босилганидан хабардормиз. Аммо, ўйлаймизки, бу асарлар ҳақида кейинги маъруза ва мақолаларимизда маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

*Нодира МУСТАФАЕВА,
ЎзР ФА Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари доктори*

РАУФ МУЗАФФАРЗОДАНИНГ “САДОИ ТУРКИСТОН” САҲИФАЛАРИДАГИ МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТГА ОИД МАҚОЛАЛАРИ

Рауф Музаффарзоданинг фаолияти, тақдири ва илмий меросини ўрганиш Ўзбекистон тарихининг очилмаган қирраларини ёритишда катта аҳамият касб этади. Мазкур мақола доирасида биз Рауф Музаффарзоданинг “Садои Туркистон” газетасида нашр қилинган маданият ва жамият тараққийётига оид назарий фикрларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

XX аср бошлари Туркистонда яшаб ижод этган ва замон билан ҳамнафас бўлган фидойи шахслар қаторида Рауф Музаффарзоданинг ҳам туркистонликларни илм-фан, маърифат ва маданиятга йўналтириш йўлидаги хизматларини ўрганиш даркор.

Миллати татар бўлган Рауф Музаффаров 1889 йилда Россиянинг Симбирск губерниясидаги Сенчиловск уезди Старо-Тимошкина қишлоғида туғилган. Тақдир тақозосига кўра, у 1914 йилнинг бошларида Туркистонга келиб, шу ердан паноҳ топган⁶². Кўплаб туркистонлик тараққийпарварлар сингари, Музаффарзода ҳам замондошларининг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатишга, уларни жа-

⁶² Унинг ҳаёти ва фаолияти старли ўрганилмаган.

мият ҳаётидаги камчиликларни илғаш, кўриш ва бартараф этишга чақирган. Бу борада матбуот унинг учун муҳим минбар вазифасини ўтаган.

1914 йилда Туркистон ўлкасида бир вақтнинг ўзида иккита миллий газета – “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари нашрининг йўлга қўйилиши ўлка ижтимоий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Ушбу матбуот органлари ўз даври учун долзарб бўлган мавзуларни ёритиб, халқ дунёқарашининг кенгайишига катта ёрдам берди. Миллат ва матбуот фидойиси Маҳмудхўжа Бехбудий “Садои Туркистон” муҳаррири Убайдулла Хўжаев ташаббусини қизгин олқишлаб, газета ижодий жамоасига ўзининг самимий тилаklarини билдирди. У.Хўжаев “Садои Туркистон”ни ўқимишли, қизиқарли ва халқ орасида обрўли қилиш мақсадида, ўз даврининг етук вакиллари бўлган маърифат дарғалари Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхоновлар билан бирга Туркистонга кўчиб келган Рауф Музаффарзодани ҳам “Садои Туркистон” идорасида ишлашга таклиф қилди. 1914 йил Тошкентда бўлган татар сайёҳи, журналист Иброҳим Тохирий “Шўро” журналида эълон қилинган “Кўрган билгандан” сарлавҳали мақоласида “газета (“Садои Туркистон” – *Н.М.*)да иштирок этувчилар Рауф афанди Музаффаров (татар) бирла мактаб китоблари ёзувчи ҳам Тошканд мактабларин биринда муаллимлик этувчи Қори Мунавваров афанди жанобларидур”⁶³, деб маълумот берар экан, уларни бўлим муҳаррирлари, “газетанинг маънавий устунлари”, деб атаган. Бу шахслар “Садои Туркистон” газетасининг ижодий жамоасини ташкил этган ва уларнинг ҳар бири матбуот соҳасида маълум тажрибага эга бўлиб, ижтимоий ҳаётдаги барча ҳолатларнинг замирини теран тушунадиган, қаламлари ўткир муаллифлар эди. Улар нафақат газетанинг бош йўналишини белгилайдиган муҳим материалларни ёзганлар, балки уни нашрдан чиқариш, тарқатиш, унга турли мавзуларни ёрита оладиган муаллифларни жалб этиш каби сермашаққат юмушларни ҳам фидойилик билан бажарганлар. Бу борада, айниқса, Рауф Музаффаровнинг фаолияти самарали бўлган.

Рауф Музаффаров “Садои Туркистон” таҳририятига ишга келган пайтда эндигина 25 баҳорни қаршилаган навқирон йигит бўлган. Ёш бўлишига қарамай, у таҳририят қотиби зиммасидаги барча юмушларни бажариш билан бирга, сермахсул журналист сифатида

⁶³ Пидасв Т. Матбуот – миллат чироғи. – Тошкент, 1999. – Б. 31.

ҳам фаолият юритди. “Садои Туркистон” саҳифаларида бу муаллиф каламига мансуб 40 дан ортиқ мақолалар чоп этилди. Газетанинг қарийб ҳар бир сониди “Рауф Музаффарзода”, “А.Музаффаров” имзолари билан унинг мақолалари нашр қилинган. Улар муаллифнинг ўткир зехни, билимдон, муаммоларни теран фаҳмловчи, эътиқоди кучли калам соҳиби бўлганлигидан далолат беради.

Унинг аксарият мақолалари Туркистон халқи маданиятини ривожлантириш, маърифатга чақириш, Ватан тақдири ва унинг истикболи учун қайғуриш каби муаммоларга бағишланган. Музаффарзоданинг орзуси, барча тарққийпарварларники сингари, Туркистон халқини таназзулдан чиқариш, илғор халқлар қаторида кўриш, жаҳон маданияти тизимидан жой олиши, ўз миллий маданиятини дунё оммасига танитиш қабилардан иборат бўлди. У халқнинг миллийлигини сақлаб қолган ҳолда турмуш тарзини замонавийлаштиришни маданиятчиликнинг бир белгиси деб ҳисоблар эди. Рауф Музаффарзоданинг “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилган мақолаларида айнан шу масалалар кўтарилган. Чунончи, унинг “Миллат краби (кемаси – Н.М.) нима кутар”⁶⁴, “Миллий ҳаёт ва Туркистон мусулмонлари”⁶⁵, “Маданият ва биз”⁶⁶, “Маданий жараён ва миллий тарихимиз”⁶⁷, уч қисмдан иборат “Маданият нардбони”⁶⁸, “Дин, миллат миллият ила қойимдир”⁶⁹, “Тил ва имло масаласи”⁷⁰ ва бошқа бир қатор мақолаларида Туркистон мусулмон маданиятининг тараққиёт йўллари, ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар, бартараф этилиши зарур бўлган камчиликларни ёритишга ҳаракат қилди. Унинг қарашлари М.Бехбудий, А.Авлоний, М.Абдурашидхонов каби зиёлиларнинг фикр-мулоҳазалари билан ҳамоҳанг эди. Зеро, тарққийпарварларнинг бундай хатти-ҳаракатлари жамият эҳтиёжи билан вужудга келган ва уларнинг ўзлари яшаб турган ижтимоий тузилмадаги реал воқеликда туб ўзгаришларга зарурият етилганлиги билан боғлиқ бўлди.

Р.Музаффарзода европалик маърифатпарварлик ҳаракати намоёндаларининг асарлари билан таниш бўлган. Бинобарин, унинг

⁶⁴ Садои Туркистон. 1914 йил 52-сон. 17 декабрь.

⁶⁵ Садои Туркистон. 1914 йил 31-сон. 29 июль.

⁶⁶ Садои Туркистон. 1914 йил 14-сон. 30 май.

⁶⁷ Садои Туркистон. 1914 йил 39-сон. 9 сентябрь.

⁶⁸ Садои Туркистон. 1914 йил 33-сон. 5 август; 35-сон. 20 август; 37-сон. 28 август.

⁶⁹ Садои Туркистон. 1914 йил 49-сон. 26 ноябрь.

⁷⁰ Садои Туркистон. 1915 йил 60-сон. 19 февраль.

фикр-мулоҳазалари аксарият ҳолларда европалик алломаларнинг назарий қарашлари билан яқинлигини кўришимиз мумкин. Р.Музаффарзоданинг маданият ва тарих ҳақидаги назарий қарашларида нафақат Туркистон, балки тараққиётга муҳтож ҳар қандай жамиятни ёруғликка олиб чиқиш, ривожланган миллатлар сафидан ўрин олиш зарурлиги каби фикрлар ўрин олган.

Музаффарзода, энг аввало, инсон омилига урғу беради: “...Инсон олам ва руҳ тарбияси илагина инсондир. Руҳ тарбияси кўрмаган, илм ва маориф ила ақл ва фикрини орттирмаган кишининг сомон ичида ёнуб кун ўткарган ила турли мавжудот ичида турғони орасида ҳеч фарқ қолмайди”⁷¹, – деб ёзади у. Р.Музаффарзода туркистонликларга қарата: “Қани бизда илм, қани руҳоният, маданият қани? Биз буларнинг исмларинигина бўлса ҳам яхшилаб билмаймиз ва тушунмаймиз. Ҳатто, тушунмакни хоҳламаймиз. Демак, биз бу тариқа маҳзи илм, маҳзи маданиятдан иборат исломиятни бир тарафга қолдируб, дин ва инсоният душмани бўлган жоҳил, ғафлат ва маданиятсизликни қабул қиламиз”, – деб ёзади куйиниш билан. Бу борада у замонанинг олдинги сафларида бўлган уламо ва зиёлиларни “инсоф ва виждон кўзи ила ҳолимизга назар қилсалар, юзлари қизарур, виждонлари ҳаё ҳарорати ила қабоб бўлиб қовурилур”⁷², деб ҳисоблайди. Фикримизча, бундай баҳо миллатни уйғотиш, бир оз бўлса-да, жамиятнинг сара қатламини ҳаракатлантиришга қаратилган эди.

Музаффарзоданинг яна бир қизиқарли мушоҳадаларидан бири бу – Туркистон маданий ҳаётидаги турғунликни табиат ҳодисаси сифатида талқин этишга ҳаракат қилганлигидадир. Аксарият европалик файласуфлар каби, у ҳам маданий жараёнларга куйидаги баҳони беради: “Шамол табиатнинг ер юзидаги энг кучли воситачисидир. Шамол бўлмаса ва ул воситачилик қилмаса эди, қавм, тупроғ ва ҳаво ҳеч ҳаракат қилмасдан ва кўчмасдан ёлғуз бир ўриндагина турур эдилар. Сувлар ва денгизлар ҳаракатланмас, фўртнолар ҳосил бўлмас ва, алҳосил, ер юзида табиат қўли ила ювилмас ва сирламас эди. Бунинг натижаси ўлароқ ҳаво бузулиб турли ҳашаротлар ер одам болалариға мискин бўлмаслик даражасида салохиятсиз бўлиб қолар эди. Бир тарафдан қараганда, бизим ҳозирги ҳолимизни ҳам шул намунага тамом миқёса татбиқ мумкиндир.

⁷¹ Музаффарзода Р. Тарбияга аҳамият бермабмиз // Садои Туркистон 1914 йил 7 октябрь.

⁷² Ўша жойда.

Ҳозирда миллатимиз манзара нуқтаи назаридан худди денгиз ўртасида тўхтаб, ёрдамдан маҳрум қолган шамол кемасига ўхшайдир. Ҳаводан ёрдамсиз қолган кемадек Туркистон миллати ҳам чарчаб қолган, атрофда фойдали ва матлуб тарафга қараб юрадиган шамоллар келганин кутмақдадир. Миллат краби сув устида ҳаракатдан онгсиз ва муовинат миллиядан маҳрум бўлиб турмақда, даҳшатли денгиз гирдоблариға муороз қолуб, шул кўрқинчли тўлғалар орасида йўқолмоғидан хавф этмақдадур. Шунинг учун ул заволли кема янги шамолни ва матлуб тарафга ўзини олуб борадирган фойдали шамолларга мунтазир”⁷³.

Музаффарзода янги маданият шамоллари деганда, албатта, миллий ва маданий ислоҳотларни назарда тутган. Миллатни маданият кемасига ўхшатиши эса, уни ҳаракатлантириш зарурлиги ва бевоқифа ижтимоӣ таназзулдан олиб чиқиш, маданий эҳтиёжларни қондириш зарурлигига қаратилди. У “Маданият ва биз” мақоласида юртдошларини “маданият қандай бўлғонини кўзимиз билан кўриб турсак ҳам, маданий бўлғон эҳтиёжларимиздан кўз юмаимиз”⁷⁴, деб айблайди. Фикримизча, муаллиф маданиятнинг инсондан айро мавжуд бўлмаслигини яхши тушунган. Зеро, “маданиятнинг моҳиятини тушуниш учун инсон ва халқларнинг фаолияти призмасида мушоҳада юритиш зарур”⁷⁵.

Р.Музаффарзоданинг “Маданият нардбони” номли катта мақоласида “маданият” иборасига бир-икки сўз билан таъриф бериб бўлмаслиги таъкидланган. Унингча, маданият бу – “қоронғу гўшаларғача ўзининг нурини тушурган маданият офтобининг исми ҳар дақиқада тилларда сўйлануб, кўзларга кўрилса ҳам, онинг нима эканлиги бунинг илагина, албатта, билуниб битмайду”⁷⁶ ган ҳодисадир. Маданиятнинг тадрижий ва ўзига хос ривожга эга эканлигига Р.Музаффарзода шундай таъриф беради: “Дунёда ҳеч бир миллат бутун йиғирманчи аср маданиятидан биргина мартаба кўли ила ҳовучлаб олмаган, ҳар бири тадрижий тараққий эткан. Миллатларнинг тараққий ва тамаддун даврлари ўнлабгина эмас, юзлаб ҳисобланаду”⁷⁷. Р.Музаффарзода бу ерда маданиятларнинг локал хусусиятларига тўхталган бўлса, ажаб эмас. Дарҳақиқат, олға бо-

⁷³ Музаффарзода Р. Миллат краби нима кутар? // Садои Туркистон 1914 йил 17 декабрь.

⁷⁴ Музаффарзода Р. Маданият ва биз // Садои Туркистон 1914 йил 30 май.

⁷⁵ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 220.

⁷⁶ Музаффарзода Р. Маданият нардбони (1-қисм) // Садои Туркистон. 1914 йил 5 август.

⁷⁷ Ўша жойда.

раётган маданият, албатта, такомиллашсади, ўзидан аввал ўтган маданиятлар эса унга маънавий мерос сифатида хизмат қилади. Миллатнинг маданиятлилиқ даражасига эришишнинг муҳим зиноплари сифатида Музаффарзода илм-маориф, матбуот, театр, жамиятлар, наشريёт ширкатлари ва, энг асосийси, тарихга мурожаат масалалари эканлигини кўрсатди. Зеро, замоннинг ҳақиқий воқелигини тўлиқ ангалашда ўтмишни ўрганиш ғоятда муҳим саналади.

Музаффарзода тарих фанининг аҳамияти ҳақида гапириб, инсоннинг камол топишида ва жамиятнинг бошқарувида бу фаннинг ўрни бекиёслигини кўп маротаба таъкидлаб ўтади. Маданият тарихини у миллат ва жамият тарихи билан боғлиқликда кўради⁷⁸. Музаффарзода миллий маданият тарихини яратиш хусусида ўзининг “Маданий жараёнлар ва миллий тарихимиз” номли мақола-сида ҳам қизиқарли фикрлар билдиради⁷⁹. Унингча, маданиятнинг ҳақиқий ҳолатини ҳар бир даврнинг жамиятдаги ижодкорлик, яратувчанлик каби имкониятлари белгилаб беради.

Музаффарзоданинг матбуотни ривожлантириш тўғрисидаги фикрлари ҳам ғоятда қимматли. Унинг “Миллий ҳаёт ва Туркистон мусулмонлари”⁸⁰ мақола-сида “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ҳамда “Ойна” журналининг Туркистон аҳоли-си учун етарли эмаслиги, газета-журналларнинг кўламини кенгайтириш масаласи кўтарилди. Мавжуд таназзулли ҳолатда матбуотни сақлаб қолиш, айниқса, унга истеъдодли ёш соҳа мутахассисларини жалб этиш, кучли қалам соҳибларини кўпайтириш каби долзарб муаммолар мақоланинг асосини ташкил этган. Бу борада ёшларнинг ўрни катта бўлиши лозимлиги, аммо уларнинг аксарияти ижтимоий-маданий жараёнларга лоқайд қараётганлиги Музаффарзода надомат туйғуларини уйғотади: “Ҳозирда Туркистон ёшлари шул қадар фикр-сиз ва руҳсиздирларки, – деб ёзади у куйиниб, – буларнинг орзулари ҳам боболарининг орзулари ила баробардур. Миллатни тил, миллий адабиёт ва матбуот ҳаваскорлари ёшлардан бир оз бўлса ҳам йўқ масобасида оздир. Буларни ҳақинча тақдир этувчилар ҳар юз мингтадан биргина киши бўлса ҳам, Туркистон мусулмонларининг ҳоллари бир оз умидли бўлур эди”⁸¹. Лекин

⁷⁸ Ўша жойда.

⁷⁹ Музаффарзода Р. Маданий жараёнлар ва миллий тарихимиз // Садои Туркистон. 1914 йил 9 сентябрь.

⁸⁰ Садои Туркистон. 1914 йил 29 июль.

⁸¹ Ўша жойда.

Музаффарзода миллатнинг маданий тараққиётини фақат матбуот ривожига боғлаб қўймади.

Унинг “Мустақил инсонлар”⁸² номли мақоласида Туркистонда яшовчи миллатни ижтимоий-маданий ривожлантиришга ундовчи фикрлар мужассам топган. Муаллиф осори атиқаларга бой бўлган тарихий жойлар – Бухоро, Самарқанд ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларини Лондон, Париж сингари маданий марказларга айлантириш каби мушоҳадаларни ўртага ташлаган. У бундай янгилıklar фақатгина таълим ислохотлари ва маданий онгдаги ўзгаришлар билан амалга оширилишини бир неча бор қайд этган.

1915 йил 10 апрелда “Садои Туркистон”нинг сўнги 66-сонини чоп этилди. Тарихчи олим, журналист Тоҳир Пидаяевнинг ёзишича, “Садои Туркистон” фаолияти тўхтагандан кейин ҳам Рауф Музаффарзода ўз мақоланавислик фаолиятини Мунввар қори Абдурашидхонов муҳаррирлигида нашр қилинган “Нажот” газетасида давом эттирган⁸³.

Бугунги замонавий тарихий тадқиқотларда Р.Музаффарзода қаламига мансуб Туркистоннинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаётига доир мақолаларни кенгроқ ўрганиш ҳолатида муҳим саналади.

*Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи
катта илмий ходими*

“САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Жадидларнинг энг сеvimли газетаси “Садои Туркистон” газетаси ўлка ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, маданий ва маиший мавзуларни ёритар экан, биринчи навбатда маҳаллий халқлар манфаатидан, уларнинг истикболидан келиб чиқди. Жадид матбуоти ичида миллат ва миллият масаласига энг кўп эътибор қаратган газета ҳам “Садои Туркистон”дир. Газета, аynиқса, маориф масаласига, мактаб ва мадрасаларда ислохотни амалга оширишга алоҳида аҳамият қаратди. Жадидчилик оқими-

⁸² Садои Туркистон. 1914 йил 19 ноябрь.

⁸³ Пидаяев Т. Матбуот – миллат чироғи... – Б. 33.

нинг пойдевори мактаб эди. Улар мактабни таълим ва тарбия ўчоғига айлантириб, дунёвий фанлар, дин-диёнат, чет тилларни ўрганишни йўлга қўяди. Тошкент шаҳрида биринчи ўзбек жаҳид мактабини 1904-1905 йилларда Мунаввар қори очган эди. 1917 йилга келиб, бундай мактаблар сони Туркистонда 92 тага етган. Жаҳид дарсликлари нафақат болаларнинг хат-саводи, уларнинг ижтимоий-сиёсий тафаккурини ҳам ўстириш, халқ орзу-истаклари, дарди ҳасратини ифодалар эди.

XX аср бошларидаги миллий матбуот ичида болалар тарбиясига энг катта аҳамият берган газета “Садои Туркистон” дир. Газетанинг ўз олдига қўйган дастлабки вазифаси ўлкадаги маорифнинг ҳақиқий аҳволи юзасидан жамоатчиликда тўғри ва ёрқин тасаввур ҳосил қилиш эди. Туркистоннинг таълим масаласида аҳволи, ундаги ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар ва уни ислоҳ этиш билан боғлиқ мақола ёки хабарлар газетанинг деярли барча сонларидан ўрин олган. “Садои Туркистон”нинг 1-2-сонларида “Мактаб дўсти” имзоси остида эълон қилинган “Туркистон мактаблари” сарлавҳали мақолада ўлкадаги мактабларнинг аҳволи, улар миллат ёшларининг истиқболи нуқтаи назаридан замона талабларига қай даражада жавоб бера олади, деган масала кўтарилди. Мақолада “Ҳар мамлакат халқининг тараққий ва таназзули, ҳаёт ва мамоти мактаб масаласига боғлиқдир”, дейилади. “Қайси миллатнинг мактаби тартиб ва низомли бўлса, ул миллатнинг истиқболи умидли ва дунёда яшамакка истеъдод ва қобилиятли саналур. Агарда тартибсиз ва низомсиз бўлса, истиқболи ҳам қўрқунчли ва миллий қавмлар қошида эътиборсиз, хор залил ҳисоб ўлинув”, – деб хулоса қилинади. Муаллиф Туркистонда мавжуд тўрт хил бошланғич мактаблар ҳақида фикр билдириб ўтади. Уларда эски усул, усули савтия ва рус-тузем мактабларининг камчиликларини кўрсатиб, тўртинчи усули жаҳид мактабларини энг мақбул деб ҳисоблайди. Уларда имтиҳонларнинг очиқлиги ва таълимнинг самарадорлиги ҳақида фикр юритади. Бироқ, бундай мактабларнинг сони ниҳоятда камлиги учун усули жаҳид мактабларини кўпроқ очишга чақиради. Газета маҳаллий халқ болалари ўқийдиган мактабларни муттасил ривожлантириб бориш мақсадида изчил фаолият кўрсатди. 1914 йилги 11 май сонидида “Имтиҳон масаласи” сарлавҳали мақолада эски мактаб ва мадрасаларда имтиҳон умуман ўтказилмаслиги, усули жаҳид мактабларида эса имтиҳон ўтказиш йўлга қўйилганлиги

ёзилади⁸⁴. Жадид мактабларида ўтказилаётган имтиҳонлар ҳақида ўқувчиларга муттасил ахборот бериб борилади. Жумладан, газетанинг 13-сонда Намангандаги жадид мактабида ўтказилган имтиҳонлар ҳақида хабар берилган. Унда ўқувчилар қисқа муддатда ўзлаштирган илмларини муваффақиятли намойиш қила олгани ёзилган. Ўз фарзандларнинг олган билимларини кўрган кузатувчи ота-оналар хурсандлигидан йиғлаганларини ва “усули жадид” мактабини ҳаром дегувчиларнинг ноҳолис эканлиги айтилган. Кейинги сонда Тошкентдаги “Раҳимия” қизлар мактабида ўтказилган очик имтиҳон ва уни кузатишга келганларнинг хурсанд бўлганликлари, мудира хонимнинг бошқаларни ҳам ўз фарзандларини мактабга юборишга чақирганлиги ҳақидаги хабарга ўрин берилган⁸⁵.

“Садои Туркистон” газетаси Туркистоннинг келажагини маърифатли авлод кўлида, деб ҳисоблади ва бу йўлда муаллимларнинг фидокорона меҳнатларига алоҳида ўрин ажратди. Жумладан, бухоролик Мирзозода “Илм ва маориф” номли мақоласида миллат келажаги мактабда ва маорифдир, унга душманлик эса миллатга душманликдир, деган хулосага келган⁸⁶. Газетанинг 33-сонида тошкентлик Мўминжон Муҳаммаджонов “Бизда муаллимлар” мақоласида муаллимларга қарата ҳар қандай қийинчиликларга қармай, эзгу ишлари давом эттиришларини сўрайди. Ўзгандлик муаллим Р.Ҳалимбойзоданинг “Муаллимлар ила халқ орасидаги муносабат” (42-сон) сарлавҳали мақоласида халқ муаллимларга эътибор бериши, уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаши лозимлиги ҳақида сўз боради ва “муаллимларнинг муддаоси миллатимизга дуруст ихлос ила хизмат қилиш ва ҳамма миллатдан орқада қолгон руҳсиз миллатни олдинга бостиришдир”, – дейилади. М.Расулийнинг “Бизда ўқув ва ўқитув” номли мақоласида Туркистонда жадид мактаблари ва ундаги ўқитувчиларнинг аҳволини қаламга олади⁸⁷. Муаллимларнинг ўзларига болалар тарбияси фани ўқитилсин, дея таклиф киритади. Газетанинг 9-, 12-сонларида босилган “Фасоди ахлоқ қай вақтдан бошлар” сарлавҳали мақолада бола тарбиясига таъсир кўрсатадиган омиллар ҳақида фикр юритилади. Айрим ўқитувчиларнинг ғайратсизлиги ота-оналарнинг ўз фарзандларини

⁸⁴ Имтиҳон // “Садои Туркистон”. 1914 йил 11 май. № 9.

⁸⁵ Тошкент хабарлари. Раҳимия мактаби // “Садои Туркистон”. 1914 йил 30 май. № 14.

⁸⁶ Илм ва маориф // “Садои Туркистон”. 1914 йил 8 июль. № 28.

⁸⁷ Бизда ўқув ва ўқитув // “Садои Туркистон”. 1914 йил 6 май. № 8.

ўқитиш масаласига эътиборсизлик билан қараётганлари танқид қилинади. Бу мавзуда Холид Саиднинг “Жим ўтир, жувонмарг, гапурма, ҳароми!” (1914 йил 5 май) сарлавҳали мақоласида болалар тарбиясига алоҳида эътибор қаратиш лозим, дейди⁸⁸. Муаллим Мўминжон Муҳаммаджоновнинг эски мактабда таълим тарзи ва домлаларнинг қиёфасини кўрсатишга бағишланган “Эски мактаблар турмушидан” сарлавҳали мақоласи газетанинг 37, 38, 39, 41 ва 44-сонларида эълон қилинган. (Охирги икки сонда “Чаён” имзоси қўйилган.) Шунингдек, газета саҳифаларида эски мактаб таълим усулининг самарасизлиги ва янги давр талабларига мутлақо жавоб бермаслиги ҳақида ҳам қатор мақолалар чоп этилган⁸⁹.

“Садон Туркистон”нинг илк сонларида “Хўқандли жигар қабоб” имзоси билан ёзилган “Афсус бизим ҳолимизга” номли мақола эълон қилинган. Унда муаллиф миллат болаларининг ўқимаслиги оқибатларидан ва уларнинг келажагидан умидсизланади. Усули жаҳид мактабларига қарши бўлганларни “кўза синдирувчилар” деб атайди. Барчани Европача таълим олишга чақиради⁹⁰.

“Садон Туркистон”да бу мавзу бўйича доимий мунозара ташкил этилишининг бир нечта сабаблари бор эди. Аввало, бу баҳсга имкон қадар аҳолининг каттароқ қисмини жалб этиб, умуммиллий таълим тизимини дунёга келтириш лозим эди.

“Садон Туркистон”нинг 4-сонида “Мактаблар ёпилиши” номли хабар босилган. Унда: “Эски Марғилон шаҳридаги усули савтия ила мактабдорлик қилғучи Қудратилла қори Шоҳақимов, Мулла Абдуқодир, Мулла Нишонбой исмлиқ муаллимларнинг мактабларина Искобиллов (Фарғона) инспектори бориб, ижозатнома сўрамиш. Муаллимлар: “Бизда ижозатлик ҳеч бир мактаб йўқ. Ижозат олинг, деб бизга ҳеч ким буюрган ҳам йўқ. Агар буюрсангиз, эмди ариза бериб, ижозат олурман”, демишлар. Инспектор жаноблари: “Йўқ, ҳозир мактабларингиз ёлдим. Аввал ижозат олиб, мактаб биносини янгилаб, сўнгра очурман”, деб болаларни мактабдан чиқариб юбормиш. Бу муносабат ила бир неча юз бола мактабсиз қўчаларда саргардон бўлиб қолмишлар”⁹¹, дейилган.

Умуман, чор мустамлакачилари бу даврга келиб янги мактаблар очишга деярли руҳсат бермай қўйган. Олдин очилган усули жаҳид

⁸⁸ А х м а д ж о н о в. Шафқатсиз муаллим // “Садон Туркистон”. 1914 йил 2 сентябрь. № 38.

⁸⁹ Эссиз умрим // “Садон Туркистон”. 1914 йил 30 сентябрь. № 42.

⁹⁰ Афсус бизим ҳолимизга // “Садон Туркистон”. 1914 йил 22 апрель. № 4.

⁹¹ Дохили хабарлар // “Садон Туркистон”. 1914 йил 22 апрель. № 4.

мактабларини ҳам имкон қадар йўқотиш учун барча чораларни ишга солаётган эди.

Шуни таъкидлаш керакки, газетада босилган материалларнинг бирида (23-сонда) русча ўқишнинг ижтимоий ҳаётда амалий ёрдами катта бўлиши айтилган. Бу факт газетанинг миллат фарзандларига миллий ўқув юртларида замонавий таълим ва тарбия беришга мойил эканлигини кўрсатади.

Аммо шу даврда туркистонлик “қадим”чилар жадид мактабларининг фаолият олиб боришига жиддий қаршилик кўрсатаётган эдилар. Улар 1909 йили Бухорода миллий таълимнинг инкирози очилиб қолгач, жадид мактабларига қарши ҳужум бошладилар. И.Гаспринскийнинг “Таржимон” газетаси бу воқеадан хабар топиб, “қадимчи”ларни қаттиқ танқид қилди. Аммо кушбеги уларни ёпишга фатво берди. 1908 йили очилган тожик жадид мактаби ҳам ёпилди. Эски таълим тарафдорлари уйма-уй юриб, ота-оналарни фарзандларини жадид мактабларига ўқишга бермасликка чақирди. Зиддият йил сайин кучайиб борди. 1914 йили Улуғбек мадрасаси жомеъида муаллим Сидқий “кофир” деб эълон қилинди. Сўфизода ватани Чустдан қувилди, Себзор қозиси М.Шермухаммедовни тошбўрон қилишга буюрди.

Газетанинг 38-39 ва 44-сонларида Қўқондан “А.Д.” имзоси остида юборилган “Ким ҳақли?” сарлавхали мақола эълон қилинди. Унда Зокирхўжа аъламининг бир неча мударрисларнинг тасдиқлаши асосида усули савтия мактабларини ҳаром деб фатво тайёрлаганига қарши фикр билдиради⁹².

Шу ўринда айтиш лозимки, усули жадид мактабларида таълимнинг европача усули қўллаб-қувватланган бўлса-да, миллий тарбиянинг устуворлигига алоҳида аҳамият қаратилган. Бу “Садои Туркистон” газетасининг 8-сонида эълон қилинган Маҳмуд Бедиллийнинг “Мусулмонлар ҳаётидан бир лавҳа” мақоласида тўлиқ ўз аксини топган. “Бир пайтлар илм қудрати-ла оламни титратган эл, бугун жаҳолат комида забун”, “Оврўпа маданияти Японияга боши билан, бизга қуйруғи билан кириб келди”, дейди муаллиф. У ёшларни европача таълимнинг фақат фойдали томонларини ўрганишга, уларнинг ахлоксизлик, мода, ичкилик ва шунга ўхшаш номақбулликларига тақлид этмасликка чақиради. Туркистонда бу масалада йўл қўйилган камчиликларни бирма-бир санаб ўтади: “...чунки, – деб ёзади у, – яхши тарбияли усули таълимдан хабар-

⁹² Ким ҳақли // “Садои Туркистон”. 1914 йил 2 сентябрь. № 38. № 39. № 44.

дор муаллим ва муаллималар тайёрлайдиган “дор ул-муаллимин ва дор ул-муаллимот”ларимиз йўқ. Бошқа миллатлар мактабларида ўқуб, тарбия кўргуси келгон, ўқушга хушли ёшларга иона ва ёрдам қилувчи жамиятлар ҳозирда йўқ ҳисобиндадир. Миллий тарбияда бўлмасдан, маҳаз Ёврўпа маданиятидан тарбиясида бўлган ёшларимиз ниҳоят миллатларини, миллиятларини унутиб, аларни нисёминсиё қолдирадирлар ва ўз миллатларидан безадурлар... Бир оз русча ўқусалар, аксарияти миллий тилда сўзлашмақдин орлана бошлайдилар... Энди бизда дунёда турмак учун маҳаз ўқимак ва миллий тарбия олуб, сўнгра Ёврўпа маданиятидин истефода қилмак лозим. Бўлмаса бизни дунё ўзида ёшарга салоҳиятсиз халқ ҳисоб қилиб ва, ниҳоят, йўқ қилса керак”, – деб, миллат келажаги учун миллий таълим ўчоқларини яратиш лозимлигини уқтиради⁹³.

Агар Рауф Музаффарзоданинг “Тарбияга аҳамият бермаймиз” мақоласи (43-сон) инсоннинг руҳий тарбияси масалаларига бағишланган бўлса, Карим Норбек ўғлининг “Бизим ёшларга миллий тарбия” мақоласида (43-сон) таълим ва тарбия масалаларига миллат ва миллият нуқтаи назаридан қаралади.

“Садои Туркистон” газетаси қисқа вақт фаолият юритганига қарамай, ўз номи билан том маънода бутун Туркистон халқлари учун фикр алмашиш минбари вазифасини ўтади. Айниқса, унда минтақада таълим ва маорифни ривожлантириш масаласига алоҳида аҳамият қаратилди. Бу соҳада амалга оширилган деярли барча янгилликлар газета саҳифаларида ўз ифодасини топди⁹⁴. “Садои Туркистон”нинг 16-сонида “Хўжандда чойхона ва мактаб” номли хабарда Хўжанддаги кўпплаб сўлим чойхоналар ва уларнинг бойлиги, безаклари, одам билан тўлалиги айтилади⁹⁵. Мақола муаллифи шу ҳол билангина кифояланиб қолмай, бу мактабни бошқа бир хароб усули жадид мактаби билан солиштиради. Бу икки ўқув даргоҳининг миллат келажаги учун қандай роль ўйнашини фарқлаш зарурлигини айтиб, рўзгор ташвиши билан яшаётган оддий одамларнинг ўз фарзандлари тақдирига эътиборли бўлишига ва улар тақдири билан куйинишга чақиради. Газетанинг 19-сонида “Қозок боласи” имзоси билан ёзилган хабарда Туркистондек катта

⁹³ Мусулмонлар ҳаётидан лавҳалар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 6 май. № 8.

⁹⁴ З н ё б о е в Х. Андижонда мактаблар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 18 апрель. № 13., Наманганда янги мактаблар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 1 август. № 32; Андижонда гимназия очилди // “Садои Туркистон”. 1915 йил 20 март. № 64.

⁹⁵ Хўжандда чойхона ва мактаб // “Садои Туркистон”. 1914 йил 6 июнь. № 16.

шаҳарда усули жадид мактаби йўқлигини афсус билан маълум қилинади⁹⁶.

1914 йил ёзида Бухоро амирлигида жадид мактабларига қарши уюштирилган ҳаракат оқибатида шаҳардаги 3 та жадид мактаби ёпилади. Бу воқеа жадидлар ва улар матбуотининг кескин норозилигига сабаб бўлади. “Садои Туркистон” ҳам бу можарога ўз саҳифаларидан кенг ўрин ажратади. Газета бу муаммолар учун қушбегини айбдор деб санаб, амирнинг адолат қилишига умид билдиради⁹⁷. “Бухоро мактаблари” номли хабар ҳам шу воқеаларга бағишланган⁹⁸.

Газета, юқорида таъкидланганидек, Туркистонда кечаётган маърифий-маданий ҳаётга алоҳида эътибор билан қараган. Масалан, “Тўқмоқда мактаб” номли хабарда ёзилишича, Тўқмоқ (Қирғизистон)да ўзбек ва қирғиз болалари учун Тўхтажон бойвачча очган ва барча шароитларга эга бўлган мактаб биноси муаллимнинг йўқлиги сабабли узоқ вақтдан буён очилмай турган⁹⁹. “Садои Туркистон”нинг 28-сонида “Қирғизлар ичида тараккий асари” номли хабар берилган. Унда Ўш уездининг Куршоб деган қирғиз қишлоғидаги жадид мактабига Тошкентдан чақириб олинган Ғулом Зафарий беш ой давомида болаларга янги усулда илм берган¹⁰⁰. Маълум бўлишича, ўша кезларда Ўшда кутубхона ҳам очилган¹⁰¹. “Садои Туркистон”нинг 63-сонида “Қошғар ахволи” номли мақола чоп этилган бўлиб, унда Қошғардаги бир неча жадид мактаблари ва улардаги қийинчиликлар баён этилган. Шунингдек, унда Қошғарда мусулмон бойлари томонидан хайрия жамияти тузилганлиги, улар ўз кучлари билан М.Бехбудийнинг “Падаркуш” пьесасини сахналаштирганлари маълум қилинган. Муаллиф “Садои Туркистон” ўқувчиларига Қошғар зиёлиларининг келажакда матбаа асбоб-анжомларини сотиб олиб, нашр ишларини йўлга қўйиш ҳаракатида эканликларини ҳам маълум қилган¹⁰².

⁹⁶ Қозоқ болалари Туркистон шаҳри // “Садои Туркистон”. 1914 йил 17 июнь. № 19.

⁹⁷ Бухоронинг ахволи ҳозираси // “Садои Туркистон”. 1914 йил 11 июль. № 26., Бухоро мактаблари // “Садои Туркистон”. 1914 йил 11 июль. № 26.

⁹⁸ Бухоро халқи // “Садои Туркистон”. 1914 йил 22 июль. № 29.

⁹⁹ Тўқмоқда мактаб // “Садои Туркистон”. 1914 йил 11 июль. № 16.

¹⁰⁰ Қирғизлар ичида тараккий асари // “Садои Туркистон”. 1914 йил 18 июль. № 28.

¹⁰¹ Ўшда кутубхона // “Садои Туркистон”. 1915 йил 12 февраль.

¹⁰² Кимга фарёд айлайлик // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 август. № 34.

Ўтган аср бошларида Туркистон мадрасалари ўзининг аввалги мавқеини бутунлай йўқотиб борди. Бунга асосий сабаб ўлканинг мустамлакачилик зулми остига тушиб қолиши ва мадрасаларнинг азалий даромад манбалари бўлган вақф мулкларининг тортиб олиниши эди. Нагжида кўплаб мадрасалар оғир иқтисодий аҳволда қолди. Вақф мулклари мавжуд бўлган Бухоро мадрасалари ҳам узоқ йиллар давомида ислоҳ қилинмагани боис таълим усуллари эскириб, замонавий талабларга жавоб бера олмади. Шунинг учун ҳам улар усули жадид мактаблари учун ўқитувчи кадрларни етиштириб бера олмай, янги ўқув курсларини очиш тақозо этилди¹⁰³. “Садои Туркистон”нинг 18-сонида Нўширавон Ёвушевнинг “Мактаб ва муаллимларимиз” мақоласи босилиб чиқди. Унда Туркистонда ўқитувчилар тайёрлайдиган замонавий типдаги дорул-муаллимлар, усули таълим ва тарбия курслари йўқлиги туфайли, ҳеч бўлмаганда, “Усули таълим ва тарбия” рисоласини тайёрлаб, нашр этиш юзасидан таклиф киритди. Бу тадбир ўқитувчиларга ўқитиш методикаси юзасидан муайян енгилликлар яратиши мумкин эди. “Садои Туркистон” 19-сонида яна Н.Ёвушевнинг “Усули жадида мадрасаси” мақоласини эълон қилиб, унда Туркистон мадрасаларида янги таълим усуллари жорий этиш, жумладан, тарих, табиийёт, риёзиёт фанларини киритиш, олий таълим тизимида эса ислом ҳуқуқи каби янги фанларни жорий этишга чорлади. Бу ғоя амалга ошиши учун Уфа, Қозондаги мадрасалардан китобларни олувга чақирди¹⁰⁴. Шунингдек, Татаристондаги усули жадида мактабларининг таркиби юзасидан маълумотлар бериб, Ички Россия мусулмонлари яшайдиган минтақаларда усули жадида мадрасалари ҳам мавжудлиги ҳақида фикр билдирди. Муаллиф туркистонлик қардошларини ана шу ўқув масканлари билан танишишга, уларда мавжуд бўлган китоблардан фойдаланишга даъват этди. У газетанинг 20-сонида босилган “Ҳозирги мадрасаларда ўқув” сарлавҳали мақоласида Туркистон мадрасаларида ўқитилаётган фанларнинг мундарижаси, ҳозирги замон талабларига қай қадар жавоб бера олиши ҳақида, мазкур илм масканларида ўқитув тизимини ислоҳ этиш зарурлиги ҳақида фикр юритди. Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Андижон ва Марғилон мудarrisларининг бу фикрга қандай қараётганлиги масаласини ҳам чет-

¹⁰³ Муаллимлар курси // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 май. № 17.

¹⁰⁴ Ёвушев Н. Усули жадид мадрасаси // “Садои Туркистон”. 1914 йил 17 июнь. № 19.

лаб ўтмади. Бу фактлар газетанинг ибтидоий мактаблардагина эмас, мадрасаларда ҳам ўқитиш тизимига ислоҳ киритилиши учун астойдил ҳаракат қилганлигини кўрсатади.

“Садои Туркистон”нинг 46-сонидаги “Уламоларимизга” деган мақоласида бухоролик Муфтизода ҳам бу мавзуга доир мулоҳазаларини баён қилиб: “...Уламоларимиз ишимизнинг истиқболига қарамасалар ва ҳаракат қилмасалар, биз қачон майдони тараққийга юзланамиз?” – деб ёзди. Газетанинг 47-сонида “Бир муллабачча” имзоси остида “Мадрасаларимиз на ҳолда?” сарлавҳали мақола чоп этилди. Унда мадраса таълимининг камчиликлари, мударрисларнинг дарс ўтишга рағбатсизлиги ва ҳафтада уч кун дарс бўлмаслиги, талабалар вақти бекорга ўтаётганини яширмади. Муаллиф Оренбургдаги “Хусайния” ва Уфадаги “Олия” мадрасаларининг дастурларини қабул қилиб, янги усулда ўқитиш керак, деб ҳисоблади¹⁰⁵. Шундан сўнг бу масала кенг омма томонидан муҳокама этилди ва бу борада кўплаб фикрлар билдирилди¹⁰⁶. “Садои Туркистон”нинг 55-сонида М.Ш. (Мирмуҳсин Шермухамедов)нинг “Муллаларимизда даражаи фикрия” сарлавҳали мақоласи босилди¹⁰⁷. Унда муаллиф жамият олдига ким миллатни залолатдан, жаҳолатдан қутқаради, деган саволни қўйди. Муллаларнинг фикр даражаси пастлиги, замона аҳволидан тамоман бегоналигини айтди. Бунинг чораси сифатида мадраса таълимини кенг қамровли ислоҳ қилишга чақирди.

Газетанинг 56-59- ва 62-сонларидаги “Маориф манбаларимиз” деган мақоласида Рауф Музаффар ҳам мадрасалардаги таълим ҳолатини таҳлил қилиб, Қозон, Оренбург ва Уфадаги мадрасалар тажрибасини ўзлаштириш керак, деган хулосага келади¹⁰⁸. Газетанинг 62- ва 65-сонларида “Муҳаммадия” мадрасаси ҳақидаги маълумотларга ўрин берилган. Унда мадраса неча қисмдан таркиб топган, қабул шартлари, мавжуд уч қисмни битирганлар ким бўлиб ишлай олишлари ва ҳ.к. ҳақида маълумот берилди. Ушбу материаллар газетанинг “Низомли мадрасалар” рукни остида чоп қилинган. Газетада “Низомсиз мадрасалар” рукни ҳам бўлиб, ундан Бухоро мадрасаларига оид маълумотлар ўрин олган.

¹⁰⁵ Муллабачча. Мадрасалар ҳоли // “Садои Туркистон”. 1914 йил 12 март. № 47.

¹⁰⁶ Дор ул-алаб мактаби // “Садои Туркистон”. 1914 йил 9 сентябрь. № 39., Янги мадрасалар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 26 ноябрь. № 49.

¹⁰⁷ Муллаларимизда даражаи фикрия // “Садои Туркистон”. 1915 йил 15 январь. № 55.

¹⁰⁸ Маориф манбаларимиз // “Садои Туркистон”. 1915 йил 6 март. № 56. № 62.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “Садои Туркистон” газетаси мактаб ва мадрасалар ислоҳи, муаллим ва мударрисларнинг савияси, касбий салоҳияти, таълим ва тарбия усуллари тўғрисидаги долзарб ва ўткир материалларни бериб борди. Ўша даврда таҳририятга келган турли хабар ва мактублар ҳам мазкур мақолаларнинг катта таъсир кучига эга бўлганлигидан далолат беради. Афсуски, иқтисодий кийинчиликлар оқибатида “Садои Туркистон”нинг 1915 йил 10 апрелда чикқан 66-сони унинг охиригиси бўлди. Бирок, газета XX аср бошларидаги ўзбек миллий матбуотининг энг ёрқин минбарларидан бири сифатида тарихда олди.

*Тоҳиржон ҚОЗОҚОВ,
Наманган давлат университетининг
катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди*

“САДОИ ФАРҒОНА” ВА “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАЛАРИДА ДИНИЙ-МАЪРИФИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ

“Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” газеталари Туркистон тараққийпарварларининг асосий нашр афкори ва жадиҳчилик ғояларини омма орасида тарғиб қилишнинг муҳим воситаси эди.

“Садои Фарғона” газетаси қўқонлик машхур тараққийпарвар Обиджон Абдуҳолик ўғли Маҳмудов (1858-1936) ноширлиги ва муҳаррирлиги остида 1914-1915 йилларда Қўқон шаҳрида чоп этилган. Ушбу газета Фарғона водийсида маҳаллий тилда чоп этилган дастлабки газетадир. Газетанинг жами 123 та сони чикқан бўлиб, бугунги кунда унинг аксар сонлари Алишер Навоий номи Республика Миллий кутубхонасининг “Нодир китоблар” бўлимида сақланмоқда, биринчи сонининг биринчи саҳифасидан ташкари барча сонлари эса собиқ Китоб палатасида сақланган эди.

Боқуда чикқан “Янги икбол” газетасидаги мақолаларининг бирида Чўлпон “Садои Фарғона” ҳақида шундай деб хабар берган: “...1914 йил сана апрел ойи биз, туркистонликлар, учун бир “миллий байрам” дейинилмаға лойиқ бир ой эди. Чунки, апрелнинг 2 ёки 3-инда Хўқанд тужжорлариндан муҳтарам Обиджон афанди Маҳмудов ҳиммати ила “Садои Фарғона” исминда ҳафтада 2

дафъа нашр килинур бир ғазита чиқа бошлади. Бутун Туркистон бу ғазитани буюк бир шодлик ва суюнч ила қорши олдилар”¹⁰⁹.

“Фарғона жадидларининг пешқадами” деб ном олган Обиджон Махмудов йирик сармоядор бўлса ҳам, илм-маърифатнинг кадрига етадиган, адабиёт ва санъатни севадиган ажойиб инсон бўлган. У Петербург университетини тамомлаган, халқимиз орасидан етишиб чиққан биринчи тоғ-кон инженери эди. У 1914 йилнинг бошларида Кўконда босмахона ташкил қилиб, унда “Садои Фарғона” газетасини чиқара бошлади. “Садои Фарғона” газетасининг 1-сони 1914 йил 3 апрелда дунё юзини кўрди. Худди шу даврдан ўз фаолиятини бошлаган “Садои Туркистон” газетаси Тошкентда машхур жадид, ҳуқуқшунос Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев муҳаррирлигида нашр этила бошлади.

Мазкур газеталарда ижтимоий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларига оид мақолалар бериб борилган. Чунончи, ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий, маиший турмуш ислоҳига оид масалалар билан бир қаторда диний-маърифий масалаларга ҳам газеталар саҳифаларида кенг ўрин ажратилган эди.

Подшо Россияси мустамлакачилиги даврида ўлка халқларининг диний эътиқодини бузиш, уларни доимий куллик асоратида сақлаб туриш учун миссионерлар ҳам бор имкониятларини ишга солдилар. Масалан, 1913 йил охирларида Россия Давлат Думасида забх (хайвон сўймок) масаласи кўтарилди. Бунга кўра, бутун империя халқлари учун хайвон сўйишнинг ягона тартибини жорий қилувчи қонун қабул қилинмоғи режалаштирилган эди. Қонун лойиҳасига кўра, хайвон сўйишда шариат талаблари инобатга олинмаслиги лозим эди. Ваҳоланки, шариат буюрганача сўйилмаган хайвон ҳаромдир¹¹⁰, деб билган Туркистон мусулмонлари учун бу ғоят ташвишли ҳолат эди. Шундай пайтда Фарғона уламо ва жадидлари умумий манфаат йўлида бир ёқадан бош чиқариб, диний эътиқодларининг поймол этилишига қарши ўз эътирозларини “Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” газеталаридаги мақолалари орқали билдирдилар. Фарғоналик тараққийпарварларидан А.Зоҳирий бу хусусда ўз фикрларини “Садои Фарғона” саҳифалари орқали баён этиб, кишиларни хушёрликка чақирди¹¹³. Наманганлик зиёлилар

¹⁰⁹ Туркистон мактуботи // Янги иқбол. – 1915. – 24 ноябрь.

¹¹⁰ Мухтасар. – Тошкент: “Чўлпон”, 1994. – Б.245.

¹¹³ З о ҳ и р и й А. Давлат Думаси – Государственный Думада забах (хайвон сўймок) масаласи // Садои Фарғона. – 1914. – 28 май.

ҳам бу масалага жиддий ёндашиб, 1914 йил 18 майда Давлат Думасининг раиси ва мусулмон фракциясига махсус телеграмма йўллаб, бу қонунни қабул қилмасликни талаб қилдилар. Унда агар шу қонун қабул қилинса, Россиядаги 30 миллионга яқин мусулмонлар гўшт емоқ ва гўшт билан тижорат қилмоқдан маҳрум бўлиб қолиши, бунинг оқибати эса ёмон ҳодисаларга олиб келиши мумкинлиги таъкидланди¹¹⁴.

Диний мавзуларга оид мақолалар ҳам газетада кўпайиб учрайди. Жадидлар нафақат миллий, балки диний кадрият ва софликнинг ҳам ҳимоячиси эдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, шариатни миллий-анъанавий кадриятларни сақловчи восита деб билиш фақатгина “қадимчи”лар орасида эмас, балки жадидлар орасида ҳам кенг тарқалган фикр эди. Улар ўз фаолиятларини шариат қонун-қоидаларидан четга чиққан ҳолда тасаввур этмаганлар. Шу боис улар ўз нуқтаи назарларини ифода этишда кўп ўринларда шариат аҳкомларига мурожаат қилганлар.

Маълумки, жадидлар маиший турмушни, миллий урф-одатларни ислоҳ қилиш борасида катта ишларни амалга ошириб, маросимлардаги шариатга зид бўлган дабдабабозлик ва исрофгарчиликларни кескин танқид қилдилар. Шундай салбий ҳолатлар ислом динининг асосий қоидаларига зид бўлиб, айни пайтда миллий тараққиёт йўлига ғов бўлиб турган. Ҳатто “Шўрои Исломия” жамаияти 1917 йили шу хусусда махсус қарорнома ҳам чиқарди¹¹⁵.

Қўқоннинг машҳур уламоларидан Камолиддин қозининг бу хусусдаги қарашлари эътиборга лойиқ. 1914 йил 6 майда Қўқон савдогарларидан Тожиддинбой хонадонида ташкил этилган янги усул мактабида имтиҳон мажлиси бўлиб, унга Камолиддин қози ҳам таклиф этилади. Шу даврдаги тўй ва маросимларнинг дабдабабозлигига таклидан имтиҳон мажлисларига ҳам катта сарф-ҳаражатлар қилиш одат тусига кирмоқда эди. Бунга Камолиддин қози ўз эътирозини билдирган: “Мин баъд имтиҳон мажлисларини имкони борича соддалашдирулсун, ҳеч кимга тўн ва бошқа нарса берилмасун. Агар бул тўғрига ёки усули жадидга эътироз этгувчи бўлса, шариатга мувофиқ жазосини берурман...”¹¹⁶, – деб шариатда қора-

¹¹⁴ Наманган мусулмонларининг ўтинчлари //Садои Туркистон. – 1914. – 28 май.

¹¹⁵ Шўрои Исломиянинг қарорномаси //Нажот. – 1917. – 10 апр.

¹¹⁶ Имтиҳонларни соддалашдурмоқ //Садои Фарғона. – 1914. – 9 май.

ланган исрофгарчиликларни қаттиқ танқид қилади. Унинг бу фикрларини жадидлар ўз газеталари саҳифаларида босиб чиқарганлар.

Обиджон Маҳмудов газетадаги мақолаларининг бирида миллий савдогарчилик, унинг ўтмишдаги мавқеи, ўзига хос хусусиятлари, афзалликлари тўғрисида маълумотлар берган. Муаллифнинг ёзишича, илгариги замонларда савдогар аҳли нуфузли табақа сифатида жамиятда ўз ўрнига эга бўлган. Улар ўз фаолиятларини шариат белгилаб берган нормалар асосида олиб борганлар. Яъни, шаръан ҳаром деб саналган рибо – судхўрлик каби ҳислатлар маҳаллий савдогарчилик учун ёт ҳодиса эканлигини таъкидлаган. Бирор кишининг бошига иш тушиб, пул сўраб келса, миннатсиз ёрдам беришни улар ўз бурчлари деб билганлар: “...Лекин бирор тийин просиент деган нарса йўқ эди: балки қарзи ҳасана тарика ила берур эдилар”¹¹⁷.

Муаллиф маҳаллий савдогарчилик ҳалоллик, одиллик асосига қурилганлиги учун ҳам баракотлик бўлиб, халқ учун фақат наф келтирганлигини, савдо-судхўрлик капиталининг кириб келиши билан эса иқтисоднинг бу соҳаси ҳам издан чиқиб, оқибат натижада кўплаб муаммоларни келтириб чиқарганлигини кўрсатиб ўтади: “...Шу афъоли ҳасана хосиятидан ҳар ишда баракот ҳам кўб эди. Фақат йигирма беш йилдан буён Фарғонада уч-тўрт хил қоида чиқди, ҳар иш боғланди. Муруввати инсоният деган нарса, манфаати шахсия деган худбинликга мабдил бўлди”¹¹⁸.

Замона тақозоси билан кириб келган янгиликларни шариатга зид, яъни “бидъат” деб рад этувчи шахсларга нисбатан жадидлар ҳам ўз вақтида жавоб берганлар¹¹⁹.

Обиджон Маҳмудов газета аини пайтда шариат белгилаб берган вазифаларни бажариш воситаси эканлигини ўз мақолаларида исботлаб беришга ҳаракат қилган. Муаллифнинг ёзишича, шариати исломияда амру-маъруф ва наҳий мункар фарз. Шу боис газета кишиларни яхшилиқка буюриб, ёмонликдан қайтариб туришдек шаръий вазифани бажаришнинг ҳам энг қулай воситасидир, дейди¹²⁰.

¹¹⁷ Маҳмудов О. Эски баракотлик савдогарчилик // Садои Фарғона. - 1914. - 28 май.

¹¹⁸ Маҳмудов О. Эски баракотлик савдогарчилик // Садои Фарғона. - 1914. - 28 май.

¹¹⁹ Маҳмудов О. Усули жадидни ихтиро қилуб туруб, яна бошқалардан шикоят қилгучиларга таажжуб // Садои Фарғона. - 1914. - 25 июль; ўшамуаллиф. Очик мактуб. Уламои киром ҳазротина // Садои Фарғона. - 1914. - 10 апр.; Ибн Абдуллох Шоший. Жадид ва қадим надир? // Садои Туркистон. - 1914. - 23 май.

¹²⁰ Маҳмудов О. Ғазита надур ва на учун лозим? // Садои Фарғона. - 1914. - 10 апрель.

Жадидлар ўз мақолаларида ҳақиқий ислом кишиси қандай бўлиши керак, деган саволга ҳам жавоб берганлар. Масалан, Яҳё Қори шундай ёзади: "...Ислом - саломат деган сўздур. Яъни, ислом билан мушарраф бўлгон миллат ҳар бир зарарлик нарсадан саломат бўлмоғи лозимдур. Ислом илан мушарраф бўлгон миллат: олим, доно, фозил ва муттақий, закий ва аҳли фаросат, бой ва саҳий бўлмакликлари лозимдур"¹²¹.

Наманганнинг машҳур жадидларидан Дадамирза қори илм ўрганишнинг шариатда фарз қилинганлигини ва ундан келиб чиқадиган хулосаларни ўз мақолаларида баён этган. У мақолада ўлкадаги мавжуд ўқув тизими, мактабларнинг аҳволи, аҳолининг илмга муносабати, илмсизликнинг тараққиётга кўрсатаётган салбий таъсирини кўрсатиб ўтган ҳолда, мактаблар ислоҳи давр талаби эканлигини асослаб берган: "...Шунинг учун бўлса керак, – деб ёзган у, – бир мактаб боламизни ўндан бири аҳли савод бўлиб қолмиш, тўққиз ҳиссаси авом қолмоқда. Илм деган азиз ва шарофатлик нарсадан маҳрум қолмоқда ва жаҳолат қурбони бўлуб, ислом кишисини бошқаларга масҳара қилдурмақдадур..."¹²². Шу боис, Дадамирза қори ислоҳотни мактабдан бошлашни таклиф қилади. Унинг фикрича, илмга, санъатга ва адабиётга интилиш учун инсонга қобилият берилган. У: "Илм-маърифат маълум бир кишилар учунгина керак, барча омманинг илмли бўлиши шарт эмас", – дегувчиларнинг фикрига кескин қарши чиқади.

Хулоса қилиб айтганда, "Садои Фарғона" ва "Садои Туркистон" газеталарида диний-маърифий масалаларнинг ёритилишига кенг ўрин берилган бўлиб, бу Туркистон тараққийпарварларининг шаръий илмлар борасида ҳам етук бўлганликларидан, эътиқод борасида ҳам авлодларга арзигулик намуна эгаси эканликларидан далолат беради.

¹²¹ Я х ё қ о р и. Каломунноси ала кодари укулахум // Садои Фарғона. - 1914. - 20 апрель.

¹²² Д а д а м и р з а қ о р и. Ҳозирда янги ва эски мактабларимиз ҳолидан // Садои Фарғона. - 1914. - 25 май.

*Мансур МАХМУДОВ,
Наманган давлат университети
Тарих фанлар кафедраси ўқитувчиси*

*Дилфуза НАСРЕТДИНОВА,
Наманган муҳандислик-технология институти
“Ижтимоий фанлар” кафедраси мудир*

“САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАСИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Россия империяси мустамлакачилиги даври Ватан тарихини янада мукаммал ўрганиш лозимлигини талаб этадиган даврлардан биридир. Мазкур даврда миллий тараққийпарварлар томонидан чоп этилган вақтли матбуот нашрлари Ватан тарихини ҳолисона ёритишда муҳим манбалардан ҳисобланади. “Садои Туркистон” газетаси билан яқиндан танишиш унинг саҳифаларида хотин-қизлар масаласига катта ўрин ажратилганини кўрсатади.

Ушбу даврда татар аёлларининг фаолияти кенг кўламлилиги билан ажралиб туради. Масалан, “Садои Туркистон” газетасидаги “Мусулмон табиб хотуни” номли мақолада Европада таълим олиб қайтган ҳамда ўзининг фаолиятини Тошкент шаҳрида тиш табиби (стоматолог) сифатида фаолият юритган татар аёли София Охмиярова ҳақида сўз боради. Ушбу мақоладан маълум бўлишича, маҳаллий хотин-қизларнинг рус шифокор аёллари хизматидан фойдалана олмасликларига сабаб уларнинг рус тилини билмасликларигина эмас, балки, рус шифокор аёлларининг ўзбек хотин-қизларини менсимаганликларидир. Шунинг учун ҳам София Охмиярованинг ҳам маҳаллий миллат тилини билиши, ҳам маҳаллий хотин-қизларга ҳурматли муносабатда бўлиши ўзбек аёлларининг унинг тиббий хизматидан фойдаланишларига имкон берган.

Изланишларимиз натижасида шу нарса маълум бўлдики, 1914 йили Абубақр ҳамда Ҳамида Диваевалар оиласи Биринчи жаҳон уруши кетаётган оғир бир дамларда, жанг майдонларидан ярадор ёки мажруҳ ҳолда қайтган аскарларга ёрдам бериш мақсадида ташкил этилган “Мажруҳларга ёрдам бериш комитети”ни ташкил этиб, иона тўплаш ва маблағни керакли мақсадларга сарф этиш ишлари билан шуғулланган. Мазкур комитетнинг олиб борган фаолияти

“Садои Туркистон” газетасининг ҳар бир сонидида мунтазам равишда ёритиб борилган. Бу эса мажруҳларнинг озик-овқат, кийим-кечак билан таъминланиши ва малакали тиббий хизмат олишлари учун қулайликлар туғдирган¹²³.

Газетанинг кейинги сонларида Туркистонда усули жаҳид кизлар мактабларининг вужудга келиши жараёнида ўзбек-татар халқлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг қандай тараққий этганини кўриш мумкин. Масалан, Тўқмоқ шаҳрида истиқомат қилган бадавлат татарлар мактаб куриш ва уни жиҳозлаш ишларига ҳомийлик қилишган. 1914 йили янги таъмирланган ўғил болалар мактабига дарс бериш учун М.Исҳоқов таклиф қилинган, кизлар мактабида эса унинг рафиқаси Равзатулҳаёт таълим берган. Қизлар мактабида беш синфлик ўқув дастури янги усул асосида ўқитилган ва 3-синфдан уларга ҳунар ўргатилган. Ўқув йили якунидаги имтиҳонга ўқувчиларнинг ота-оналари ҳамда шаҳарнинг обрўли кишилари таклиф қилинган. Ўқувчи кизлар улар олдида имтиҳон топширганлар¹²⁴. Мазкур тартиб маҳаллий миллатга маъқул тушган. Чунки қизлар ота-оналари ҳамда шаҳарнинг обрўли кишилар олдида имтиҳон топшириш учун алоҳида масъулият билан тайёргарлик кўришган. Бу эса уларнинг ўз устларида мунтазам ишлаб мукаммал билим эгаллашларига сабаб бўлган. Маҳаллий аҳоли ўртасида жаҳид татар мактаблари обрўсининг ошишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳам шу эди.

1914 йил 22 май куни шундай имтиҳонлардан бири Тошкент шаҳрининг Себзор даҳаси Тахтапул маҳалласидаги “Раҳимия” мактабида амалга оширилган. Мазкур мактабда 15 нафар кизлар ўқиган ва шу йили мактабда биринчи мартаба имтиҳон бўлиб ўтган. Имтиҳон эрта соат 8 да бошланиб, тушқи соат 13 га қадар давом этган. Имтиҳонга кўшлаб маҳаллий аёллар йиғилиб, улар ҳар бир ўқувчининг имтиҳондан қандай ўтиш жараёнларини кузатиб боришган¹²⁵. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳар бир жаҳид мактабида шундай тартибни жорий этилган. Бу эса усули жаҳид мактабларини халқ орасида оммалашинининг гарови бўлиб хизмат қилган.

Маҳаллий ҳукуматнинг таъкиб ва тазйиқлари боис татар муаллимлари очган мактаблар таъминоти қийин бир аҳволда қолган.

¹²³ Тошкандда мусулмон хонимларининг мажруҳларга ёрдам комитети // Садои Туркистон, 1914. 28 август

¹²⁴ Татарлар // Садои Туркистон, 1914. 29 июль.

¹²⁵ Раҳимия мактабинда киз болалар имтиҳони // Садои Туркистон, 1914. 30 май.

Масалан, бундай ҳолат Зайнабулло Жингитов мактабида ҳам кузатилган. У 1912 йили Уфа шаҳридаги “Олия” мадрасасини тамомлаб, Туркистонга келган ва ўғил болалар мактабида фаолият кўрсатган. У дастлаб 2-3 йил давомида маҳаллий миллат болаларини текинга ўқитган. Маълум вақтдан сўнг ўқитиш ишларининг муваффақиятли кечганлигига ишонч ҳосил қилишгач, маҳаллий аҳолининг ўз болаларини бу мактабга бериши кўпайган. Қизлар мактабида эса унинг рафиқаси муаллималик қилган. Ўқитиш ишларини олиб бориш учун махсус бинонинг йўқлиги сабабли мазкур муаллима таълим жараёнини жуда қийин шароитда бўлса-да, ўз уйида олиб борган¹²⁶.

Азал-азалдан ўзбек халқи маърифатга интилиб, мустамлака зулми асоратида бўлган оғир дамларда ҳам ўз фарзандларини илмли қилишга интилиб келди. Бундай шароитда туркий халқлар оиласига кирган ўзбек ва татар халқларининг маданий-маърифий соҳалардаги ҳамкорлиги уларнинг руслаштириш сиёсати оқибатларидан маълум даражада омон қолишларига сабаб бўлган.

Замонавий билимларни эгаллаганлари туфайли татар хотин-қизлари нафақат Россия, балки Европанинг нуфузли олийгоҳларида ҳам таҳсил олганлар¹²⁷. Жумладан, Сора Шақулова 1913 йили Сорбонна университетининг аниқ фанлар факультетини, 1915 йили эса Москва университетининг физика-математика факультетини тамомлаган¹²⁸.

Туркистонлик тараққийпарварлар аёлларнинг жамият ҳаётидаги мавқеларини кўтариш учун матбуотдан самарали фойдаланишга интиланлар. Улар Туркистон аёлларини илм-маърифатли бўлишга ундаб, кўплаб мақолалар ёзганлар. Жумладан, З.Фатҳиддинзода “Садон Туркистон” газетасида босилган мақоласида: “Бутун инсоният оламининг тирикчилиги ёлғиз хотунлар соясидандир, деб айтсак, шояд хато қилмаган бўлурмиз. Хотунлар бутун олами инсониятининг онасидирлар: пайғамбарлар, расуллар, подшоҳлар, олимлар, адиблар ва шоирлар ҳаммаси шул муҳтарам волидаларнинг болаларидирлар... Дини ислом эрларга қандай ҳуқуқ бергон бўлса, хотунларга ҳам шундай ҳуқуқ беруб, умуминсонлар орасига

¹²⁶ Маориф // Садон Туркистон, 1915. 12 январ.

¹²⁷ Музаффария Сора. Айб ўзимизда // Садон Туркистон //1914. 23 август

¹²⁸ Биктемирова Т., Хамитбаева Н. Татарки - просветительницы // Актуальное национально-культурное обозрение «Анко» 3, 2001, <http://www.tataroved.ru>.

мусоват ва адолат қонуни қўймишдир”¹²⁹, – деб аёлларга бўлган муносабатни баланд пардада ифодалаган.

Муҳаммадшариф Сўфизода эса ўз шеърида Туркистон аёлларининг илмсизлик аҳволига жиддий ачингани ҳолда, уларга:

*Миллат исломиясининг бонуси,
Ўзбек элининг қаро кўз оҳуси.
Қор қилур бир куни жоҳил оғуси,
Илм ва амал ушбу касал доруси.
Бой дадангиз озгина тул берса ҳам,
Дафтар олинг сиз онга ё бир қалам*¹³⁰,

дея мурожаат қилган. Тўлаган Хўжамёров (Тавалло) эса ўзининг “Ҳамширалар тилидан” номли шеърида Туркистон аёллари номидан оталарга мурожаат қилиб, уларни мактабга бериш, ўқитиш, илм-маърифатли бўлишлари учун имконият яратишларини ўтиниб сўрайди. Ҳатто уларнинг бу йўлда “ипак кийимлар, олтин тақинчоқлардан ҳам воз кечишлари, агарда илм олмасалар, Луг қавмидек ер ютушига тайёр эканликлари”ни ҳам айтади¹³¹. Туркистон маърифатпарварлари хотин-қизларнинг маърифатли бўлишлари миллатнинг кейинги тараққиёти ва тақдирини белгиловчи омил эканлигини қайд этиш билан бирга ўша тарихий даврда “хотин-қизлар ва маориф масаласи”ни ечилиши зарур бўлган муаммолар каторида турганлигини эътироф этишган. “Садон Туркистон” газетаси Туркистон тарихининг мураккаб бир даврда хотин-қизлар ўртасида илм-маърифатнинг аҳамиятини тарғиб қилувчи муҳим бир нашр бўлди.

¹²⁹ Фатҳиддинзода З. Ҳуқуқи нисвои // Садон Туркистон, 1914. 12 ноябрь.

¹³⁰ Сўфизода Муҳаммадшариф. Ўқунглар, оналар // Садон Туркистон, 1914, 17 май.

¹³¹ Тавалло. Ҳамширалар тилидан // Садон Туркистон, 1914, 24 декабр.

*Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи,
катта илмий ходим,
Луиза АТАБАЕВА,
Навоий давлат педагогика институти
хорижий тиллар факультети
I курс талабаси*

“САДОИ ТУРКИСТОН” ВА “САДОИ ФАРҒОНА” ГАЗЕТАЛАРИДА СИЁСИЙ АХБОРОТНИНГ ЁРИТИЛИШИ

XIX аср охирида Туркистон ўлкасида пайдо бўла бошлаган жадидчилик ҳаракати XX асрнинг 10-йилларида тараққиётнинг авж нуқтасига кўтарилди. Мустамлакачилик даври тақозоси билан дунёга келган бу ҳаракат ўзбек халқ тарихига миллий уйғониш ҳаракати сифатида кирди. Жадидлар шу даврда ўлкада содир бўлган барча ижтимоий, сиёсий, маданий ўзгаришларда фаол иштирок этдилар.

Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган хуфяномасида: “Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлок сиёсий куч социал демократ (большевик ва меньшевик) лар ёки социал инқилобчилар (эсэрлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир”¹³², – деб ёзган экан.

Чор маъмурияти томонидан Туркистон маҳаллий халқини “жуда қуйи ақлий тараққиёт босқичи”да, “ҳуқуқ, маъмурият, конун нималигини билмайди, бу уларнинг зарарига хизмат қилади”, деган ғаразли фикрларни бутун дунёга зўр бериб сингдирилаётган бир пайтда ўзбек жадидлари Бухорода “Ёш бухороликлар”, Хивада “Ёш хиваликлар” партияларини ташкил этдилар. Тошкентда 1913 йили “Турон” жамияти тузилиб, унинг қошида “Турон” кутубхонаси, “Турон” клуби, 1914 йил 19 сентябрда “Нашриёт” ширкати очилди. Бу ташкилотлар ўлкада маърифат ва таълимни ривожлантириш билан бир қаторда жамиятдаги турли иллатларга қарши кураш олиб борди. Улар халқни, миллатни ягона ғоя атрофида бир-

¹³² Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши / Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам №1. – Т.: Университет. 1999, 33-б.

лаштириш, уларни тараққиёт сари сафарбар этишга хизмат қилдилар.

Ана шу шароитда фаолият кўрсатган “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ҳам халқнинг дунёқарашини кенгайтириш, сиёсий тафаккурини ўстириш вазифаларини бажарди. Албатта, жаҳид газеталари чор маъмурларининг қатъий цензураси назоратида иш юритиб, ўз саҳифаларида ўтқир сиёсий материалларни бермаслик шарт билангина иш олиб бордилар. Бошқа жаҳид газеталарига қараганда, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ўз саҳифаларида сиёсий хабарларга ҳам кенг ўрин берилгани билан ҳам фарқ қилади. Боиси, Биринчи жаҳон уруши кетаётган бир шароитда халқнинг бу воқеалардан хабардор бўлиши ва давлатнинг ундаги позициясини тушунтириб бориш тарихий даврнинг талаби эди. Жаҳид газеталарида берилган материалларда Туркистон халқларининг қизиқишлари ва мусулмон дунёсининг урушга бўлган муносабатлари ўз ифодасини топди. Масалан, “Садои Туркистон”нинг 17-сонида “турк-юнон ихтилофи” ҳақида ўқувчиларга батафсил маълумот берди. Унда Туркияга нисбатан Юнонистоннинг таҳдиди, туркларнинг юнон халқига нисбатан “зулми” ас-лида сиёсий баҳона эканлигига эътибор қаратилди. Россия императорининг Руминия қироли билан учрашуви ҳақидаги маълумотни “Хабарлар” саҳифасининг энг сўнггида берилганлиги ҳам газетанинг маълум фикрини ифодалайди¹³³. “Садои Туркистон”нинг 18-сонида берилган “Болқон яна қон истаюр” мақоласида I ва II Болқон уруши воқеалари таҳлил этилади¹³⁴. Ўқувчига воқеликни уқтирар экан, муаллиф Европа мамлакатларининг империалистик манфаатлари деб кўплаб тинч аҳолининг қони бекорга тўкилаётганига, айниқса, уларнинг Туркияга нисбатан ноҳолис даъволарига тўхталади. “Русия-Туркия” эмас, балки “Туркия-Русия муносабати” деган мақоланинг номи ҳам газетанинг қайси мамлакатга хайрихоҳ эканлигини англайтиб туради. Муаллиф унда турк-рус ихтилофлари ҳақида ёзар экан, бу ихтилоф тарихига мурожаат этиб, Россиянинг Константинополга бўлган даъвоси ҳақида ўқувчиларга хабар беради. Айни пайтда икки мамлакат ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг яхшиланаётганлиги билан газетхонларни қутлайди¹³⁵.

¹³³ Турк юнон ихтилофи // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 июнь. № 17.

¹³⁴ Болқон яна қон истаюр // “Садои Туркистон”. 1914 йил 13 июнь. № 18.

¹³⁵ Турк-рус муносабати // “Садои Туркистон”. 1914 йил 13 июнь. № 18; Рус Турк муҳрибаси // “Садои Туркистон”. 1914 йил 29 октябрь. № 45.

“Садои Фарғона”нинг 44-сонидаги “Австрия-Сербия ихтилофи” мақоласи ҳам уруш мавзусига бағишланган. Унда ультиматум шартлари, Сербиянинг жавоби, 2-бетида эса тўлиқ уруш ҳаракатлари ҳақида ўқувчиларга батафсил маълумот беради. “Садон Туркистон”нинг 30-сонида босилган “Оврўпа можароси” мақоласида бу урушнинг мавжуд ҳарбий иттифоклар томонидан амалга оширилган узоқ тайёргарликдан сўнгги меваси эканлигига, аслида шаҳзода Фердинанднинг ўлими бир баҳона эканлигига эътибор қаратилади. “Садон Туркистон”нинг 32- сонидаги “Муҳорабанинг бориши” мақоласида уруш эндиликда оддий Европа можаросидан жаҳон урушига айланиб бораётганлиги ҳақида хабар беради ва бутун дунё Германияга қарши эканлигини ёзади¹³⁶. “Садои Фарғона”нинг 52-сонидаги Нурийнинг “Оврўпа уруши” мақоласида уруш энди жаҳоннинг барча мамлакатларини қамраб олганлиги ва барча катта мамлакатларнинг қуршаб олаётганига эътибор қаратади. Аввалига ўзларини бетараф деб эълон қилган давлатларнинг эндиликда урушга ошиқаётганини ёзади. Эътиборли томони шундаки, муаллиф қардош Туркия мамлакатининг урушга кириши қутилаётганидан ташвишга тушади. У аслида Туркиянинг дўсти йўқ ва унинг бетараф тургани яхши эди, деб хулоса билдиради¹³⁷.

“Садои Фарғона” газетасининг 77-сонида “Раннее утро” газетасидан олинган мақола берилган бўлиб, унда Туркиянинг урушга кириши ва унинг ҳарбий аҳволи ҳақида ўқувчиларга батафсил хабар берилади¹³⁸. Бу аввало ўқувчиларнинг талаблари натижаси бўлиб, жаҳон урушида Туркистон халқининг Туркия мамлакатига нисбатан ҳамдард бўлганидан далолат беради.

Умуман, жадид матбуотида атроф мусулмон мамлакатлар, уларнинг аҳволи ҳақида доимий маълумотлар бериб борилган. Масалан, “Садон Туркистон” газетасининг 17-сонидаги “Эрон мустақилми?” мақоласида Эроннинг аҳволи қаламга олиниб, шимолда руслар, жанубда инглизлар ва Марказда ожиз ва иқтидорсиз ярим мустамлака Эрон шохининг номигагина мустақил экани ёзилган. Кейинги вақтларда ҳам газета қўшни Эрон ва Қошғар мусулмонларининг уруш шароитидаги аҳволи билан ўз ўқувчиларини та-

¹³⁶ Муҳорибанинг бориши // “Садон Туркистон”. 1914 йил 1 август. № 32; Урушнинг бориши // “Садон Туркистон”. 1914 йил 16 сентябрь. № 40.

¹³⁷ Н у р и й. Европа уруши // “Садон Фарғона”. 1914 йил 27 август. № 46. № 52. № 53.

¹³⁸ “Ранний утро”дан // “Садон Фарғона”. 1914 йил 28 октябрь. № 77.

ништириб борди¹³⁹. “Садои Фарғона”нинг 82-сонидаги “Тарғиб иона” мақоласида урушнинг инсоният бошига солаётган кулфатлари ҳақида тўхталиб, уруш кечаётган ҳудудларда касалхоналарнинг хароб аҳволида экани хабар қилинади. Аҳолини жабрдийда инсонларга ёрдам тариқасида ионалар йиғишга чақиради. Газетанинг 59-сонида “Қарс мусулмонларининг аҳволи” номли мақола чоп этилган. Унда уруш майдониغا айланиб қолган Қарс мусулмонларининг оғир аҳволи ҳақида хабар бериб, барчани уларга ёрдам беришга чақиради. Шунингдек, “Садои Фарғона”нинг 84-сонида “Ҳинд мусулмонларига мурожаат” босилган. Унда мусулмонларнинг урушга нисбатан позицияси қандай бўлиши кераклиги айтилган. Ислох мамлакатларининг етакчиси бўлган Туркиянинг урушга кириши охир-оқибат унинг зиёнига ўйнаши ва давлатнинг империалистлар томонидан бўлиб олнинишига олиб келиши мумкинлиги айтилади. Дарҳақиқат, уруш якунланиши билан Туркия ўз ҳудудларининг деярли 80%идан айрилган эди. “Садои Фарғона” газетасининг 108-сонида полковник Брокленскийнинг “Биз, Русия ҳукумати, нима сабабдан ва ким билан урушамиз?” мақоласи чоп этилган. Унда муаллиф асосан Русиянинг Болкондаги манфаатларини илғари сурган.

“Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида берилган ҳар бир материал, албатта, чор цензураси томонидан синчиклаб ўрганилганидан сўнг нашр этилган. Шу боис, газетанинг шу даврда чиққан айрим сонларида катта-катта жойлар бўш ҳолда қолдирилган. Бу, айрим номатлуб топилган материалларнинг чор маъмурияти томонидан тақиқланганини билдиради. “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида мажбурият асосида чиқарилган айрим материалларини ҳам кўриш мумкин.

“Садои Фарғона” газетасининг 94-сонида Н.Данченконинг “Русское слово” газетасидан олинган “Уруш майдонидаги туркманлар” мақоласи чоп қилинган. Муаллиф мақолани туркий йигитларнинг азалдан жасоратли бўлгани, бу “дашт арслонлари”нинг Чингизхон, Амир Темур кўшинларида дунёнинг энг қудратли армияларини барпо этганини эсга олишдан бошлайди. Шундан сўнг туркман йигитларининг туғма баҳодирликларини, отларининг чидамлилиги, сардорларининг оддий аскарлар билан тенг яшашлари

¹³⁹ Форс мусулмонларининг аҳволи // “Садои Туркистон”. 1915 йил 12 февраль. № 59; Кошғар аҳволи // “Садои Туркистон”. 1915 йил 13 март. № 63.

хамда жангда ягона кучга айланиши ва уларни ҳеч ким енга олмаслигини ёзади. Уларнинг урушдаги интизомини тилга олар экан, ҳатто, немис солдатларига нисбатан ҳам кучли рақиб бўлишини таъкидлайди¹⁴⁰. Бу материал ҳам мустамлака зулми остида аҳволи забун, миллий армиясидан маҳрум халқнинг гурурини тиклашга, ақалли кайфиятини кўтаришга қаратилган эди. “Садои Фарғона”нинг 11-сонида “Сардор Акрамдан келган телеграмма” номли хабар йирик харфларда эълон қилинган. Бу ҳам миллий ҳарбий сардор шарафига эҳтиром белгиси эди.

“Садои Фарғона”нинг 96-сонида “Инсоният қаҳрамони бетараф киз” ҳақида ҳикоя қилинади. Мақолада уруш майдонларидаги ҳаёт қаламга олинади ва инсон учун уруш ҳеч қачон фойда келтирмаслиги айтиб ўтилади. Бу, Туркистон жадиждларининг урушга нисбатан яқдил позициясини ифодалаовчи мақоладир.

“Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарини ўрганар эканмиз, дунёда кечаётган жараёнларнинг айнан миллий манфаатлар ва интилишлар юзасидан акс эттирганини кузатиш мумкин. Жумладан, жаҳон хабарлари қисмида Японияда татар театри қўйилиши, Японияда мусулмон депутати каби¹⁴¹ хабарларни ўқиш мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари ўз саҳифаларида сиёсий ахборот учун кенг ўрин ажратган. Бу материаллар асосан Биринчи жаҳон уруши билан боғлиқ бўлса-да, Туркистон жадиждларининг маълум мақсадларини ифодалаши билан аҳамиятга моликдир. Шунингдек, газета материаллари XX аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Энг аҳамиятли томони жадижд матбуотининг бу газеталари ўз даврида халқимизнинг сиёсий онгини, сиёсий маданиятини оширишда бемисл хизмат қилди. Ва кейинчалик илк сиёсий ташкилотлар, сиёсий партияларнинг пайдо бўлишида катта роль ўйнади.

¹⁴⁰Урушдаги туркманлар // “Садои Фарғона”. 1914 йил 13 декабрь. № 94.

¹⁴¹Хабарлар // “Садои Туркистон”. 1914 йил 10 июнь. № 17.

*Тоҳиржон ҚОЗОҚОВ,
Наманган давлат университети
катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди*

*Комила ВОҲИДОВА,
Наманган муҳандислик технологиялари институти
“Ўзбекистон тарихи” кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди*

“САДОИ ФАРҒОНА” ВА “САДОИ ТУРКИСТОН” ГАЗЕТАЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ ЎРИТИЛИШИ

Мустамлака шароитида ҳам ишбилармон, тадбиркор, Ватан ва миллат фидойиси бўлган кишилар етишиб чиқдилар. Туркистоннинг йирик сармоядорларидан бири Обиджон Маҳмудов (1858-1936) шундай кишилардан бири эди. У ишбилармон саноатчи, тадбиркор инсон эди. Обиджон Маҳмудов 1906 йил Қўқон шаҳрида ташкил топган савдо-саноат биржа жамиятининг аъзоси бўлган¹⁴². У ўзининг тижорат ишлари билан Россиянинг марказий ҳудудлари, Волгабўйи ва Кавказда бир неча бор бўлди. У ерлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, кишиларнинг турмуш тарзи, маданияти, қарашлари билан танишди. Туркистон мустамлакачилиқнинг ёрқин намунаси эканлигини янада чуқурроқ англаб етди. У миллий сармояни тежаш, миллатнинг равақига хизмат қиладиган иқтисодий-маданий, маърифий соҳаларни вужудга келтириш, замонавий асосга қурилган хунармандчиликни ривожлантириш каби масалаларга асосий эътиборни қаратди. Шу мақсадларни амалга оширишга бутун куч ва ғайратини сарф етди. Обиджон Маҳмудовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлиги остида Қўқонда босмахона ташкил этилиб, 1914 йил апрель ойидан эътиборан, Фарғона водийсидаги ўзбек тилидаги биринчи газета – “Садои Фарғона” нашр этила бошланди.

Туркистон ўлкасига чет эл сармоясининг шиддат билан кириб келиши, ўлка бойликларининг босқинчилар томонидан шафқатсизларча таланиши илғор фикрли зиёлиларни бефарқ қолдирмади. Шу боис ватанпарвар зиёлилар томонидан мустамлака асоратидан қутулиш ва тараққиёт учун курашнинг турли йўллари изланди. Та-

¹⁴² ЎзМДА, 19-И фонд, 1-рўйхат, 26684-иш. – Б.15.

раққийпарвар зиёлиларимиз бу борадаги фикр-мулоҳаза ва қарашларини миллий матбуот саҳифаларидаги мақолалари орқали баён этиб бордилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, барча жадидлар катори у ҳам мустақиллик учун кураш жараёнида иқтисодий мустақилликка эришиш масаласига алоҳида эътибор қаратди. Шу боис у иқтисодий мустақилликка эришмасдан туриб сиёсий, ҳуқуқий, маданий ва диний соҳаларда мустақилликка эришиб бўлмаслигини яхши англаб етган эди. Мустамлакачи ҳукумат маҳаллий мулкдорлар, ишбилармон тadbиркорлар мавқеининг ўсишига қаршилик кўрсатиб турган бир пайтда у иқтисодий соҳаларда катта мувафақиятларга эришди. “Садон Фарғона” газетасида иқтисодиётга оид бир неча мақолаларни эълон қилди¹⁴³.

Аср бошида ўлкамизда “Ака-ука Шлосберг”, “Кноп”, “Ака-ука Степун” фирмалари, Москва ҳисоб банки, Рус-Осиё банки ва бошқалар фаолият кўрсатганлар. О.Маҳмудов ўлкага капиталистик иқтисодий муносабатларнинг кириб келиши, адолатсизлик ва суистеъмомчиликлар халқнинг тобора тинка-мадорини қурита бораётганлигини ҳамда Европа банк ва фирмаларининг асл башарасини очиб ташлаб, бундай ёзган эди: “...Окча керак бўлса Фарғонага кел ва юринглар деб бир неча кунда: 25 фирма, 10 банк, 5-10 комиссиянинг контуралар очилуб, ўн, йигирма тарафдан оқчани тортавердилар... Банк ва фирмалар фақат Низомга тўғри келтуруб ишларини ўзлари хоҳлаганларича қилуб, қанча инсофсизлик қила билсалар қилдилар...”¹⁴⁴.

О.Маҳмудов тadbиркор шахс бўлгани боис иқтисодий масалаларга, хусусан, маҳаллий саноат, савдо ва хунармандчиликка катта аҳамият берган. У “Садон Фарғона”даги мақолаларининг бирида қоғоз ишлаб чиқариш хунармандчилигига тўхталиб, бу ҳақдаги фикрларини баён этган. Муаллиф ўз замонасида қадим замонлардан бери ўлкадаги китобот ва сарой ишлари учун ишлатиладиган қоғозлар Россия ва Хитойда эмас, балки Туркистоннинг ўзида, айнан Қўқонда ишлаб чиқарилар эди, дейди. Бу қоғозлар шу ернинг ўзида тайёрланиши билан бирга арзон ҳам эди. Қоғозлар асосан Қўқоннинг “Мўйи муборак” деган мавзеида ишлаб чиқарилган бўлиб, илгарилари бу ерда 10-15 атрофида қоғоз обжувозлари ишлаб

¹⁴³ Маҳмудов О. Эски барокотлик савдогарчилик Садон Фарғона. - 1914. - 28 май; ўша муаллиф. Эски асрдан бир мазмун Садон Фарғона. - 1915. - 14 март.

¹⁴⁴ Маҳмудов О. Эски барокотлик савдогарчилик Садон Фарғона. - 1914. - 28 май.

турган. Лекин, муаллифнинг маълумот беришича, айти пайтда бу обжувозларнинг баъзиларигина ишлаётган эди. Миллий қоғоз ишлаб чиқаришнинг йўқ бўлиб кетишидан хавфсираган О.Маҳмудов ҳукумат раҳбарларини миллий хунармандчиликнинг ушбу турининг ривожлантиришга аҳамият беришга чақирди: "...Балки ҳукуматга бир яхши фойдалик иш бўлиб қолса ҳам ажаб эмас. ... яна беш-ўн йил аҳамият бериб шул ишни очмасалар, эҳтимолки, назардан шул касбга айб бўлуб кетса ҳам ажаб эмас"¹⁴⁵.

Чўлпон ўша кездек ватан бойликлари мустамлакачилар томонидан ўзлаштирилаётганини, бунга чек қўйиш лозимлигини дадил айтган эди: "...Ватанимизнинг бойлигини, тижоратимизнинг фойдаларини четлар чўнтагига солмасдан ва бермасдан, ўз чўнтагимизда оллуб юрмагимиз керакдур. Бизга шундоғ ишларга киришмоқга вақт!.. Биз ҳам инсонмиз, инсондек яшайлук!"¹⁴⁶.

Чўлпон ҳар соҳада замон талабига мос иш тутиш тарафдори эди. Жумладан, иқтисодий Европанинг техника соҳасидаги ютуқларидан фойдаланиш зарурлигини қўйидагича ифодалаган эди: "Оврўпонинг мактаб, мадраса, илм-фан, саноат, хунарга ўхшаш маданиятлари сизларни обод, маъмур олим қилуб, жоҳилликдан, асорат қуллигидан қутулдуродур. Биродарлар, қўзларингизни очуб, яхши ўйланглар!!!"¹⁴⁷

Чўлпон деҳқонлар учун махсус банклар очиш лозимлигини ва бу каби тадбирларнинг афзал томонларини баён қилиб ёзди: "...Амриқоликлар экин асбоблари ишлатуб, биз 10 киши 10 кунда қилғон ишимизни онлар 2 киши билан 10 соатда қилмоқдадурлар!.. Шулар осон асбоблар Русияни бутун деҳқонларида бордур. Бизлар ҳам шулар экин асбобларидан олиб ишлатсак, оғир меҳнатларимиз энгилланур эди..."¹⁴⁸

Мустаҳкам иқтисодий асосга таянган ҳолдагина тараккиётга эришиш мумкинлигини Чўлпон ўз қарашларида аниқ ифода этган. Мустамлакачилар томонидан таланаётган, иқтисодий қашшоқликка маҳкум этилган Туркистон халқлари аянчли аҳволининг гувоҳи бўлган атоқли жадид бундан қутулиш йўлларини таклиф қилади: "...Авваллари қандоғ яхши бўлса, сўнгги кунларда ва сўнгги йил-

¹⁴⁵ Маҳмудов О. Эски асрдан бир мазмун Садои Фарғона. - 1915. - 14 март.

¹⁴⁶ Ўша жойда.

¹⁴⁷ Ўша жойда.

¹⁴⁸ Чўлпон. Ватанимиз туркистонда зироат ва деҳқончилик Садои Фарғона.-1914.-30 апр.

ларда кундан-кун орқага қараб қадам қўймоқдадур. Масалан: мундан 10-15 йил аввал бир деҳқонни ўзига яраша ери бўлуб бола-чақаси билан ишлаб чиқгон, маҳсулни бозорга керак вақтида олуб тушуб, оз-оздан сотуб, бола-чақалари билан киш ичи роҳати умр ўткарур эди... Ёзайлук, қариндошлар, зироатдан! Ёзайлук, қариндошлар, иқтисоддан! Алар бўлса, мактаб ҳам бўлур, илм ҳам бўлур...”¹⁴⁹.

Ўлкадаги аянчли аҳвол, миллий ҳунармандчиликнинг касодга учраши, аҳолининг кундан-кун оғирлашиб бораётган турмуш шароити Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни ҳам бефарқ қолдирмади. У ўз мақолалари орқали мустамлакачилар томонидан ўтказилаётган иқтисодий зулм ва унинг салбий оқибатларини очиб ташлади: “...14-нчи йил рамазонида гадоёллар, бошқаларга караганда, юзга қирк просент бўлуб кетган, десак ҳам лоф бўлмайду... Пул ва молларимиз қайси тарафга хижрат этмакдадур...”¹⁵⁰.

Атоқли жадид Ашурали Зоҳирий мақолаларининг бирида масжид-мадрасаларга қарашли вақф мулклари хусусида ёзади. Унда айтилишича, бошқа дин вакилларида ҳам, мусулмонлардаги каби, вақф мулклари бор. Бошқа миллатдош, диндошлари муҳтож бўлсалар, ўша маблағдан маълум бир муддатга бериб турадилар. Берилган фурсат ичида улар шу маблағдан унумли фойдаланиб, иқтисодий самараларга эришадилар ва шунинг ортидан бойиб кетиб, барча муаммоларини ҳал қиладилар, дейди у. Муаллиф шундай маблағлар мусулмонларда ҳам бор эканлигини, яъни масжид-мадрасаларга қарашли вақф мулклари мавжуд бўлиб, улардан ўз ўрнида фойдаланиш лозимлигини ёзган.¹⁵¹

Шундай қилиб, Туркистон жадидларининг асосий нашри афкорлари бўлмиш “Садои Фарғона” ва “Садон Туркистон” газеталарида иқтисодий масалаларга оид кўплаб мақолалар чоп этилди. Ушбу мақолаларда миллий иқтисодиёт, маҳаллий деҳқон ва ҳунармандларнинг иқтисодий аҳволи, мустамлакачи маъмуриятнинг иқтисодий сиёсати каби мавзулар ёритиб борилди. Газеталардаги иқтисодий мавзудаги мақолаларни ўқиш жараёнида тараққийпарварларнинг миллат равнақи, юрт келажаги борасида жонкуяр ва фидойи бўлганликларига яна бир қарра амин бўламыз.

¹⁴⁹ Чўлпон. Ватанимиз туркистонда зироат ва деҳқончилик Садои Фарғона.-1914.-30 май.

¹⁵⁰ Ниёзий Ҳ.Ҳ. Фақирлик нимадан ҳосил бўлур //Садон Фарғона.-1914.- 10 авг.

¹⁵¹ З о х и р и й А. Ёрдам ўрнига бизлар бир-биримизни эзйшамиз //Садои Фарғона.-1914.- 8 июн.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ “БУРУНГИ ЎЗБЕК ВАҚТЛИ МАТБУОТИНИНГ ТАРИХИ” МАҚОЛАСИ ХУСУСИДА

Ўтмишда бўлиб ўтган воқеа-ходисаларни атрофлича тадқиқ этиш бугунги кунда содир бўлаётган жараёнларга баҳо бериш, келгуси ҳолатларни олдидан кўриб, унга ҳозирланиш учун лозим бўлган муҳим бир заруратдир.

Юртимизнинг узоқ ва яқин тарихида содир бўлган фалокат ва ҳалокатларнинг сабабларини излаш, узоқ муддат асорат ва мазлумликда бўлганлигимиз сабабларини текшириш, турли замонларда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ва маданий жараёнлардан хабардор бўлиш, Ватанимизнинг ҳаққоний тарихини ёритишда, шубҳасиз, Туркистон вақтли матбуоти ёки, айрим тадқиқотчилар эътироф этганларидек, “жадид матбуоти”нинг ўрни бекиёсдир.

Албатта, миллий матбуот нашрлари саҳифаларида муҳрланиб қолган тарихий маълумотлардан фойдаланиш билан бирга айнан ўша газета-журналларнинг вужудга келиши тарихини ҳам ўрганиш, билиш ҳамда кенг оммага билдириш муҳимдир.

Йирик педагог, таниқли маърифатпарвар, адиб, публицист ва муҳаррир Абдулла Авлониёвнинг (1878-1934) “Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи” номли мақоласи ўзбек миллий матбуоти тарихини яратишдаги илк қадамлардан бири бўлган, десак муболаға бўлмайди. Мақола “Туркистон” газетасининг 1924 йил 24 июндаги 295-сонида эълон қилинган.

Ушбу мақола Бегали Қосимовнинг “Миллий уйғониш” (Тошкент, “Маънавият”, 2002) китобида эслатиб ўтилган. Бойбўта Дўстқораевнинг “Ўзбекистон журналистикаси тарихи” дарслигида (Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009) унинг айрим қисмлари келтирилган. Ўзбекистон журналистикаси тарихи бўйича мутахассис Назира Абдуазизова ҳам ўзининг “Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917)” номли монографиясида (Тошкент, “Академия”, 2000) мазкур мақоладаги маълумотлардан ўринли фойдаланган, бироқ унинг номидаги “Бурунги” сўзи “Бугунги” тарзида берилган.

Авлонийга қадар ҳам, ундан кейин ҳам турли муаллифлар томонидан Туркистон вақтли матбуотига оид мақолалар эълон қилинган. Масалан, Чўлпон Бокуда чиққан “Фуқаро фуюзоти” журналининг 1920 йил 1-сонида “Туркистон матбуоти” мақоласини эълон қилган. Мақолада 1917 йилгача бўлган даврда Туркистонда нашр этилган газета ва журналлар ҳақида умумий маълумотлар берилган бўлса-да, уларнинг чиққан саналари кўрсатилмаган. Ҳожи Муиннинг “Қизил ўзбек матбуоти” мақоласида (“Зарафшон” газетаси, 1924 йил 21 июнь) совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Самарқандда нашр қилинган газета ва журналлар тўғрисида, Саид Ахрорийнинг “Бухоронинг қизил матбуот тарихчаси” мақоласида (“Озод Бухоро” газетаси, 1924 йил 21, 29 июнь) Ёш бухороилар ва коммунистлар партиясини нашри афкори бўлган газета ва журналлар тарихи ҳақида қисқача маълумотлар берилган. 1927 йилда эса Зиё Саиднинг “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар” китоби нашр этилган.

Туркистон миллий матбуотининг халқнинг миллий манфаатларини чинакамига ҳимоя қила олишини тушунган Авлоний ўз мақоласида Туркистонда совет матбуоти юзага келгунга қадар бўлган вақтли матбуотнинг қисқача тарихини баён қилган. Унда газета-журналларнинг чиққан саналари, муҳаррирлари, мақсад ва маслаги тўғрисида жуда кўп ва муҳим фактик материаллар келтирилган. Табиийки, унда берилган маълумотлар хато ва камчиликлардан холи эмас. Буни муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этиб, вақт зиклиги туфайли газета-журналларнинг барчасини синчиклаб кўролмаганини, мақоласини уларнинг ўзида бор нусхалари ҳамда давлат архивларида мавжуд сонлари асосида ёзганлигини қайд қилиб ўтган. У ўзи кўздан кечиролмаган газета-журналлар бор бўлса, улар ҳақида ёзишни, йўл қўйган хатоларини тузатишни “ўртоқлари”дан самимий илтимос қилган. Шу аснода келажакда ўзбек матбуоти тарихига бир мустахкам асос қолдириш зарурлигини таъкидлаган.

Мазкур мақолани тузилиш жиҳатидан уч қисмга ажратиш мумкин. Унда даставвал Авлоний Туркистонда совет матбуоти юзага келгунга қадар чиқарилган “Туркистон вилоятининг газети”, “Туркистон вилоятининг умр гузоронлиги – Таракқий газетаси”, “Таракқий”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Озиё”, “Тужжор”, “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Эл байроғи”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Турон”, “Улуғ Туркистон”, “Турк эли”,

“Шўрои ислом”, “Тирик сўз”, “Халқ ғайрати”, “Халқ дорулфунуни”, “Меҳнаткашлар довуши”, “Меҳнаткашлар ўқи”, “Турк сўзи” сингари газеталар, кейинги галда эса “Ал-Ислох”, “Ойна”, “Дехқон”, “Юрт”, “Ишчилар дунёси”, “Ал-Изох”, “Изҳор ул-ҳақ”, “Чаён” журналлари тўғрисида мухтасар маълумотлар беради.

Бевосита ўзи муҳаррирлик қилган “Шухрат”, “Турон” газеталари тўғрисида нисбатан тўлиқроқ маълумотлар берилган.

Келтирилган маълумотлар айрим тарихий воқеаларга ҳам ойдинлик киритишда ёрдам беради. Хусусан, “Турон” газетасига оид маълумотлар берилганда унинг 1917 йилдаги 2-сонидан Мирмуҳсиннинг эски мадрасалардаги ўқитув ишларини танкид этиб, уламоларнинг ижтимоий тараққиётдан орқада қолаётганликлари ҳақида ёзган мақоласи эълон қилинади. Ушбу мақола, Авлонийнинг ёзишича, “Уламо жамияти” ва “Шурои ислом” аъзоларининг баъзиларини ғалаёнга келтирган. “Шурои ислом”нинг умумий йиғинида “Турон” газетасига ҳужум бўлиб, Мирмуҳсин билан Абдулла Авлоний оғир таҳдид ва тазйиқ остида қоладилар. Ҳатто уларни тошбўрон қилмоқчи бўлишган. Мажлисда Авлоний чиқиб, тавба-тазарруъ қилгандан кейин аранг жонини қутқариб қолган. Лекин улар газетага бойкот эълон қилиб қарор чиқарганлар. “Уламо жамияти” вакиллари “Турон” жамияти идорасига келиб газета чиқармаслик учун Авлонийдан ёзма тилхат ҳам олганлар. Мирмуҳсин бир неча кун яшириниб юргач, қўлга олиниб, қози томонидан тергов қилинади¹¹¹. Ўртага ҳукумат аралашгач у оғир жазодан қутилиб қолади. Таъкидлаш жоизки, тарихда “Мирмуҳсин масаласи” номи билан машҳур бўлиб кетган воқеага оид ушбу маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Мустафо Чўқаевнинг ўз хотираларида қайд этишича, “Мирмуҳсин ҳодисаси шу йўл билан Туркистонни сиёсатан қутқармоқчи бўлиб юрганларнинг сиёсий ҳаёлати даражасини кўрсатаётган қайғули манзараларнинг бири эди”¹¹².

Маълумки, 1917 йилдан кейин ҳокимият тепасига большевиклар келгач, жадид маърифатпарварлари ўз ғояларини матбуотда 1924 йилларгача гоҳо очик, гоҳо пинҳон тарзда баён қилиб бор-

¹¹¹ Мирмуҳсин “Тарихий икки воқеа” мақоласидаги “...маориф душмани судрама чопон, жонли тегирмонлар”, “қози қалон, қушбеги, офтобачи – тагин нима балолар исми ила шухратланган Бухорони микроблари” деган сўзлари учун жазоланган. “Турон”нинг 3-сонидан Авлоний “Эътироз” мақоласи билан авф сўраган.

¹¹² Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари: (1917 йил хотиралари). –Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992. –Б. 57.

ганлар. Ўз мақолаларида иложи борича келажак авлодлар учун ҳаққоний маълумотларни қолдиришга ҳаракат қилганлар.

Авлоний ҳам “Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи” мақоласининг хулоса қисмида XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда тараққийпарвар ёшлар ҳамда руҳонийлар ва бойлардан иборат икки оқим мавжуд бўлганлиги, ушбу оқимларнинг маслаги, мақсади ҳақида ўзининг қимматли фикрларини баён этган. Жумладан, тараққийпарварлар хусусида фикр билдириб, уларнинг асосий мақсади Россия империясида содир бўлаётган ўзгаришлар давридан унумли фойдаланган ҳолда “халқнинг кўзини очиб, турли илмий, маданий йўллар билан келгуси учун кишилар тайёрламок эди.

Ва амалий чораларга қурол қилиб мактаб, матбуот ва санъоёи нафиса¹¹³ ишларини олғон эди. Албатта, тараққий йўлида бу уч нарса ғоят буюк амаллардандир”, дея хулоса чиқаради.

Албатта, мақоладаги маълумотларни истифода қилишда унинг советлар мафқураси руҳида, мустабид тузум манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёзилганини инобатга олиш зарур.

Авлонийнинг ушбу мақоласи тарихшунос, тилшунос, журналистика ҳамда миллий матбуот тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар учун қимматли манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

*Эркин РАДЖАПОВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи воиз-экскурсоводи*

*Гулираъно РАДЖАПОВА,
Низомий номидаги Педагогик университети
4-курс талабаси*

МИЛЛИЙ МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

1917 йил 28 февралда юз берган Февраль инқилоби натижасида Романовлар сулоласи ағдариб ташланди. 1917 йил 2 мартда Подшо ҳукумати ўрнига Муваққат ҳукумат тузилди. Бу тарихий воқеанинг

¹¹³ Санъоёи нафиса – маданият, санъат, масалан театр.

умидбахш шабадаси Туркистонга ҳам етиб келди. Туркистон аҳолисининг сиёсий онгини оширишда, амалга оширилиши кутилаётган демократик жараёнларга бошчилик қилишда зиёлиларимизнинг ўрни катта бўлди. Улар “Шўрои Исломи”, “Уламо”, “Турк Адами Марказият”, “Иттифоқи муслимин” каби сиёсий партия ва ташкилотлар тузиб, Туркистонда сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш чораларини излай бошладилар. Аксар сиёсий партия ва ташкилотларнинг диққат марказида Туркистонда янги давлатни тузиш масаласи турди. Улар илгари сурган асосий талаблардан бири Туркистонга мухторият бериш масаласи эди. Бу даврда тараққийпарварлар Туркистоннинг тўлиқ мустақиллигига эришиш учун эмас, балки унинг Россия Федерацияси таркибидаги миллий мухтор давлат бўлиб қолиши учун ҳаракат қилдилар. Бу жараён миллий матбуот саҳифаларида ҳолисона ёритиб борилди.

Туркистонда мухторият ғояси биринчи бўлиб Туркистон мусулмонларининг I курултойида кўтарилди ва бу масалада Тошкентдаги “Шўрои Исломи” жамияти ташаббускор бўлди. Шу йилларда Тошкентда яшаган татар зиёлиларидан бири Нўшираван Ёвушев “Улуғ Туркистон” газетасида эълон қилинган мақоласида Туркистон мухторият масаласига оид қимматли фикрларни ўртага ташлади. У: “Россияда 30 миллион турк-татар халқлари бор. Улар маданий жиҳатдан бир-бирига жуда яқин. Туркистон эса туркларнинг асл ватанидир. Шу сабабли Туркистонга автономия берилган тақдирда Россиядаги бошқа турклар Туркистонли қардошларига ёрдамлашадилар”¹⁵², – дея умид билдирди.

Мақола давомида муаллиф мухториятга қарши бўлган турли кучларнинг даъволарига муносабат билдириб, бундай ёзди: “Мухториятни қўлга киритгандан кейин, уни бошқариш масаласи ҳам юзага келади. Бунинг учун моддий ва маънавий куч керак бўлади. Баъзи бировлар халқ ночор, деб бунга қарши турибдилар. Тўғри, ҳозир айрим етишмовчиликлар бор. Лекин ёш тараққийпарварлар билан ишга киришилса, кенг йўللар очилади. Шундан кейин тез орада мамлакатни бошқара оладиган даражасига етамиз”, – деган фикр билан Туркистоннинг мухторият олиши масаласини қўллаб-қувватлади.

Туркистон мусулмонларининг II курултойида муҳокама қилиш учун Исломи Шохамедов томонидан тайёрланган “Туркистон федерацияси” лойиҳаси ҳам мухториятнинг қандай бўлишлиги масала-

¹⁵² Туркистонга автономия олув ҳақида // Улуғ Туркистон, 1917 йил 5 май.

сига ойдинлик киритади. “Улуғ Туркистон” газетасининг 1917 йил 7-10 сентябрь сонларида босилган бу лойиҳа қурултой ишида олтинчи масала сифатида муҳокамага кўйилди ва Туркистоннинг ҳамма вилоятларига юборилиб, Туркистон аҳолиси ушбу дастур билан танишгандан кейингина Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойида тасдиқлаш кераклиги ҳақида қарор қабул қилинди.

Ушбу лойиҳа 27 моддадан иборат бўлиб, унда мухторият ҳукумати билан боғлиқ барча масалалар қамраб олинган эди. Агар лойиҳа синчиклаб ўқилса, унда Туркистон учун тўлиқ мустақиллик олиш масаласи илгари сурилганлиги аён бўлади. Масалан, лойиҳанинг 21-моддасида Туркистон мухториятининг ички ва ташқи ишларини, шунингдек, молия, иқтисод ва савдо соҳасидаги ишларни мустақил равишда олиб бориш масаласи назарда тутилган бўлса, 24-моддада давлат муассасаларининг барчаси Туркистоннинг мулки саналиши айтилган. Фақат 26 ва 27-моддаларда Туркистон ўлкасида армия маҳкамалари, почта, телеграф ишлари Таъсис мажлиси очилгунга қадар Россия ҳукумати қўл остида бўлиши, кейинчалик бу барча муассасалар Туркистон ҳукумати ихтиёрига ўтиши ва уларга Туркистон мажлисининг қонуни бўйича ўзгартишлар амалга оширилиши кўрсатилган. Шунингдек, 27-моддада Туркистон мухторият ҳукумати ўз фаолиятини бошлаганига беш йил тўлганида лойиҳадаги барча моддаларни ҳаётга тадбиқ этиш, ҳеч қандай референдум ўтказмаслик шарти билан амалга ошириш масаласи ўз ифодасини топган. Туркистон Марказий шўроси аъзоси Ислоҳ Шоаҳмедов томонидан тақдим этилган ушбу лойиҳани Марказий Шўронинг мухторият тўғрисидаги дастури сифатида талқин этиш мумкин¹⁵³.

1917 йил 26-28 ноябрь кунлари Қўқон шаҳрида Бутун Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулудда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултойида Туркистон мухторияти ҳукумати тузилди. Қурултойида халқ милициясини вужудга келтириш ҳамда Туркистонда яшовчи миллатлар тинчлигини сақлаш мақсадида миллий қўшин ташкил этиш масаласи асосий масалалар қаторидан ўрин олди¹⁵⁴.

Қурултойида асосан Фарғона, Самарқанд, Сирдарё, Еттисув ва Закаспий вилоятларидан 250 вакил иштирок этди.

¹⁵³ Туркистон федерацияси//УлуғТуркистон, 1917 йил 7-, 10 сентябрь сонлари

¹⁵⁴ М у х т о р Б а қ и р. Туркистон мухториятининг барпо бўлишига куч керак // Улуғ Туркистон, 1917 йил, 8 декабрь.

Почта ва телеграф ишламаганлиги сабабли айрим вилоят ва жамиятларнинг вакиллари курултой ишида қатнаша олмади. Шунга карамай, улар мактуб жўнатиб, курултой қарорларига тўла қўшилганларини маълум қилдилар. Курултой тўлик демократик тарзда ўтди, халқ мажлиси аъзоларининг учдан бир қисми европалик вакиллардан иборат эди. Улар қуйидаги жамиятлардан ўтган вакиллар эди: “Темирийўл иттифоқи”, “Почта-телеграф иттифоқи”, “Социал революционерлар”, “Социал демократлар”, “Дехқонлар шўроси”, “Солдат ва ишчилар шўроси”, поляклар, украинлар, яхудийлар, маҳаллий яхудийлар, дашноқлар, савдо-саноат аъзолари, кооперативлар иттифоқи, ҳукумат муассислари, казак аскарлар жамоати вакиллари¹⁵⁵.

Халқ мажлисига 54 ўрин белгиланди. Унга мусулмонлардан 32 та вакил ва яна 4 та маҳаллий бошқармалардан вакил киритилиб, жами 36 та бўлди. 18 та ўрин европаликларнинг ташкилотлари вакиллари учун ажратилди.

Мусулмон жамиятлари томонидан сайланган 32 та аъзо қуйидагилар эди: Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқаев, Тошғўлатбек Норбўтабеков, Садриддинхон Шарифхўжаев, Кўнғирхўжа Хўжакулов, Исматулла Убайдуллин, Саидносир Миржалилов, Шерали Лапин, Саид Жаъфарбой Саидов, Ислом Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ўразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комилхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдулқодирбек Қўшбеков, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қорабеков, Герцфельд Соломон Абрамович, Абдусамад Абдусалимов, Абайдулла Дарбисалин, Мусо Акчурин, Мустафо Мансуров, Маҳмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Давлатшин, Муҳаммаджон Тинишпаев, Халил Ширинский, Толибжон Мусабоев, Алихонтўра Шокирхонтўраев, Собиржон Юсупов, Комил Раҳмонбердиев, Одилжон Умаровлар¹⁵⁶.

Шулардан қуйидаги 12 киши бошқарув органига сайланди: Муҳаммаджон Тинишпаев – бош вазир, Ислом Шоаҳмедов – бош вазир ёрдамчиси, Мустафо Чўқаев – тапқи ишлар нозири, Убайдулла Хўжаев – халқ милицияси нозири, Юрали Агаев – ер ва сув ишлари нозири, Обиджон Маҳмудов – озиқ-овқат нозири, Абдурахмонбек Ўразаев – ички ишлар нозирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Герцфельд – молия нозири. Курултойнинг 27

¹⁵⁵ Мухториятли Туркистон Муваққўт халқ шўроси // Эл байроғи, 1917 йил 22 декабрь.

¹⁵⁶ Қўқон Муваққўт халқ шўроси ҳайъати // Улуғ Туркистон, 1917 йил 8 декабрь.

ноябрдаги мажлисида ижроия кўмита тузилиб, унга яқин орада Туркистоннинг ўз Таъсис мажлисини чақириш вазифаси топширилади. Мухторият ҳукуматининг асосий йўналишлари ва унинг қонунари Туркистон мусулмонлари томонидан чақирилиши кўзда тутилаётган Таъсис мажлисида ҳал бўлиши керак эди¹⁵⁷.

Тараккийпарвар Кабир Бакир муҳаррирлигида нашр этилган “Улуғ Туркистон” газетаси Туркистон Мухториятининг эълон қилинишини тўғри баҳолаб, қуйидаги жумлаларни ёзади: “Ҳатто большевиклар ҳукуматининг дохийси Ленин ҳам ўзининг декретида Русияда яшаган миллатлар ва, шу жумладан, козоқлар ила Туркистон мусулмонларига мухторият эълон қилиб, ўз ишларин қўлларига олурға мумкин бўлгонлигин баён этди. Шу боис бу кун Туркистон съездининг Туркистон Мухториятини эълон қилиниши ҳам халқ, ҳам марказ ҳукуматининг тилагига хилоф тугалдир. Зотан, сўнгги вақтда майда миллатлар мухторият эълон этиб ётадилар. Нуфузлари бошқаларға қараганда 100 да 75 фоиз бўлгон миллатлар ерлик мухторият эълон қилурға ҳақли эдилар. Сўнгги коидаларға кўра, 60 фоизни ташкил қилгон миллатларда мухторият эълон қилувға ҳақли санала бошладилар. Ҳол шул ила 100 га 95 фоизни ташкил қилгон Туркистон мусулмонларининг мухторият эълон қилишига ҳақлари борлигин ҳеч ким инкор қила олмаса керак”¹⁵⁸.

“Улуғ Туркистон” газетаси большевиклар томонидан Ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойига “уламо ва бойлар съезди” деб берилган баҳонинг нотўғри эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, Туркистон мамлакатида бўлиб ўтган мусулмонларнинг ҳақиқий умумий съезди эканлигини, унда халқнинг ҳамма синфидан вакиллар бўлганлигини ёзади¹⁵⁹. Дарҳақиқат, съездда Туркистон аҳолисининг нафақат мусулмон, балки европалик қисмидан ҳам вакиллари сайланган эди.

П.Солиев ҳамда А.Зоҳирий муҳаррирлигида ташкил этилган “Эл байроғи”¹⁶⁰ газетасида босилган мақолалардан маълум бўли-

¹⁵⁷ Мухториятги Туркистоннинг Муваққут ҳукуматидан // Эл байроғи, 1917 йил 9 декабрь.

¹⁵⁸ Туркистон Мухторияти // Улуғ Туркистон, 1917 йил 8 декабрь.

¹⁵⁹ Мусулмон ишчи, деҳқонлари съезди // Улуғ Туркистон, 1917 йил 31 декабрь.

¹⁶⁰ “Эл байроғи” – 1917 йил 8 сентябрда Кўкон шахрида “Ғайрат” кутубхонаси томонидан нашр этила бошлаган. 1917 йил 13 декабрдан кейин Туркистон мухториятининг расмий газетасига айланган. “Турк элининг моддий ва маънавий эҳтиёжидан баҳс юритиб, муваққат ҳукуматининг тадбир ва сиёсатларидан» ёзган ва «Яшасин, Туркистон мухторияти, яшасин, кўшма халқ жумҳурияти» шиори остида халқнинг ижтимоий онгини

шича, съездда мухториятчилар томонидан большевиклар фирқасига Тошкентда конунга хилоф равишда ҳибс этилганларни озод қилиш, фуқаролар мулклари ва ўзларини хавф-хатардан ҳимоялаш, конунсиз тинтув ва ҳибсларни тўхтатиш, сўзга, матбуотга турли мажлисларга руҳсат бериш, шахс дахлсизлигини таъминлаш каби бир неча талаблар қўйилган.

Анжуман ўтган кунларда Туркистонинг кўп шаҳарларида Туркистон мухториятини қўллаб-қуватлашга бағишланган йиғилишлар, айниқса, авж олди.

1917 йил 28 ноябрда Кўкон мусулмонлари курултой аъзоларининг ҳузурда бўлиб, мухториятга содик қолишларини ва унинг муҳофазаси учун жонларини ҳам аямасликларини айтиб, қасам ичдилар. Намойишчилар мухторият ҳукумати аъзоларининг хавфсизлигини сақлаш, агар уларга қандайдир бир куч қаршилиқ қилса, 10 миллионли мусулмонлар уларни ўз ҳимоясига олишини курултой аъзоларига билдирдилар¹⁶¹.

Курултой кунлари Кўкон шаҳрида аҳолининг Туркистон мухторият ҳукумати тарафдори эканликларини маълум қилиш учун кўп минг кишилиқ намоийшлар бўлиб ўтди. Улар “Туркистоннинг ери – бизнинг танамиз, суви – қонимиздир. Кимдаким иккисига тегадиган бўлса, бизнинг қонимизни тўкиш билан баробардир”¹⁶², – деган шиорни илгари сурдилар.

1917 йил 1 декабрда Наманган уездида ҳам аҳолининг мухторият ҳукуматини қўллаб-қувватлашга бағишланган намоийиши уюштирилди. Бу намоийишда 100 минг киши иштирок этди. Кўчалар аҳоли билан лиқ тўлиб, “Яшасин Туркистон мухторияти ва унинг ҳукумати!” шиорли байроқларни кўтарган аҳоли чексиз хурсандликдан йиғлар эди¹⁶³.

уйғотишга интилан. Кўконда барпо этилган Туркистон мухторияти ҳукуматини ҳимоя қилган ва унинг фикрини изҳор этган. Газетага Булат Солиев, кейинроқ Ашурали Зоҳирий муҳаррир бўлишган. Абдулла Бегий (Мустақаев), Нўширавон Ёвушев, Абдулла Хайрулла ўғли, Ўғузхон (Қориев), Тешабой (Чўлпон), Сардор, Исмоил Обидов, Ҳожи Ҳофиз Нурмухамедов, Юнусжон Оғалиқов, Рауф Ёқубов ва бошқалар ўз мақолалари билан газетада мунтазам катнашиб турган. 20-сон чикиб тўхтаган. Газетанинг адади 1000 нусхага етган. // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 10-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2005. – Б.173.

¹⁶¹ Туркистон мухторияти // Хуррият, 1917 йил 8 декабрь.

¹⁶² Туркистон мухторияти//УлуғТуркистон, 1917 йил 8 декабрь.

¹⁶³ Мухториятга Туркистон мусулмонларининг шодлик намоийшлари//Эл байроғи, 1917 йил 9 декабрь.

Туркистоннинг илғор зиёлилари Туркистонга мухторият макони бериш билан бирга, бўлажак мухториятнинг таянчи ва ҳимоячиси бўла оладиган миллий кўшин масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратганлар. Уларнинг ушбу жараёндаги қарашлари ва фаолияти миллий матбуотнинг диққат марказида бўлган.

Абдурауф Фитрат ўз мақоласида “Биз эллик йилдан бери эзилдик. Тилимиз, динимиз, инсоний фазилатларимиз оёқ ости қилинди. Онгимиз заҳарланди. Лекин биз имонимизни сакладик. Манна, мухторият ҳам эълон қилинди. Аммо мухториятни бир курултой билан саклаб бўлмайди. Уни моддий, маънавий ва сиёсий жиҳатдан қўллаб туриш керак. Бу, албатта, ўзаро иттифоққа боғлиқдир”¹⁶⁴, – деб ёзди.

Мухториятнинг таянчи бўлган ҳарбий кўшин фаолияти “Улуғ Туркистон”нинг бир неча сонларида атрофлича ёритиб берилган. Жумладан, “Мухторият ҳукуматининг вазифаси”, Мухтор Бакир ўзининг “Туркистон Мухторияти ва туркистонликлар”, “Туркистон Мухториятини барпо бўлишига куч керак”¹⁶⁵ каби мақолаларида Туркистон Мухторияти ҳукумати олдида турган асосий вазифалар сифатида мухториятнинг миллий армиясини шакллантириш, аскарий маҳкамалар ва ташкилотларни тузиш лозим, деб ҳисобланган. “Мухторият ҳукуматининг вазифаси” деган мақолада “Мустабид чор ҳукумати вақтида Туркистонга четдан нақадар кўп курулли аскар келтурулиб тугул эрди. Мухторият эълон қилинуб, идора халқнинг ўз кўлига кўчув ила бу аскарларга эҳтиёж битди. Шунини эътиборга олиб бўлса керак, ҳозир Туркистоннинг бошқа шаҳарларида бўлғон аскарлар ҳар қайсиниси ўз ватанларига қайта бошладилар”, деб ёзилган бўлса, “Туркистон мухторияти ва туркистонликлар” деган мақолада эса “Мухторият ва истиқболни эълон қилув мушкул эмас. Лекин они ҳаётга татбиқ қилув ва ижро этув кўп тажриба ва билимни, фидокорликни истаиди. Мухториятни эълон қилув билан туркистонликлар олдига ғоят улуғ ва оғир бўлуви ила баробар муқаддас ва масъулиятли хидматлар келуб турмақдадур. Мазкур вазифалар қаторида энг муҳим вазифалардан бири сифатида аскарий маҳкамалар ва ташкилотлар тузиш ва зобития ишларини тартиб этиш эътироф этиб ўтилади”, – деган маълумотларни учратамиз.

¹⁶⁴ Абдурауф Фитрат. Мухторият // Хуррият, 1917 йил 5 декабрь.

¹⁶⁵ Туркистон Мухторияти ва туркистонликлар // Улуғ Туркистон, 1917 йил 20 декабрь; Туркистон Мухториятини барпо бўлишига куч керак // Улуғ Туркистон, 1917 йил 24 декабрь.

Мухторият ҳукуматига хайрихоҳ бўлган ва ҳарбий соҳадан ҳабардор кишиларга Мухторият тарафидан алоҳида эътибор қаратилган.

“Улуғ Туркистон”нинг 1918 йил 21 январь сонида “Ушбу январнинг тўққизда Хўқандда Туркистон Мухториятининг аскарини манёвр ясалган. Бир минг қадар аскар тузилган экан, ҳаммаси мулла Абдураззоқбойнинг боғига йиғилганлар. Ҳукумат нозирларидан ҳарбия нозири Абдуллаҳўжаев (Убайдулла Хўжаев) ила молия нозири Ислоҳ Шоаҳмедов бориб аскарни табрик қилгонлар. Оташли нутқ сўзлагонлар. Бу манёврдан сўнг, нақ бир мингга яқин аскар йиғилиб, ҳозир муваққат ҳукумат қарамоғида икки минг қадар мунтазам миллий армия бор экан”¹⁶⁶, –деган маълумот келтирилади.

Бундан шундай хулоса чиқадики, Мухторият масъул раҳбарлари энди оёққа тураётган давлатнинг таянчи бўла оладиган ўз миллий армиясини шакллантириш учун махсус тайёргарлик олиб боришган.

Туркистон Мухториятига қарши 1918 йилнинг 19-22 февраль кунлари уч кун давомида совет ҳокимияти томонидан кенг кўламдаги ҳарбий ҳаракатлар олиб борилиб, Мухторият қонга ботирилди. Туркистон мухториятининг фожиали қисматига оид маълумотлар ўша давр миллий матбуотида кенг ёритилган. Хусусан “Улуғ Туркистон” газетасининг 1918 йил 26 февраль сонида “Туркистон мусулмонларнинг фожиаси”, 8 март сонида “Кўқон фожиаси”, 9,12,14,19 март сонларида “Кўқон фожиалари”, 3 майда “Кўқон мухториятини авф умумий”, 30 майда эса “Кўқонда бўлган воқеа” номли маълумотлар мавжуд. Ушбу фожиали воқеалар нафақат “Улуғ Туркистон” саҳифаларида, балки ўзга миллий матбуот намуналарининг ҳам эътиборидан четда қолмаган. Масалан, “Хуррият” газетасининг 1918 йил 8 март сонида “Кўқон фожиаси” номли мақола берилган. Большевиклар маҳаллий шаҳар аҳолисини талаганликлари ва бомбардимон қилишлари оқибатида бир қанча жоме масжидлар, мадрасалар ва аҳолининг турар жойларини хароба ҳолатига келтирганлар¹⁶⁷.

Кўқонлик Юсуф Халилий “Кўқон кўчалари тамом ёниб бўлди. Поён бозоридаги маданий муассасалар, оптика, типография, банк-

¹⁶⁶ Мухторият ҳукуматининг аскари // Улуғ Туркистон, 1918 йил 21 январь, 54-сон.

¹⁶⁷ Хўқанддан мактуб // Улуғ Туркистон, 1918 йил 6 март.

лар, нотариус контуралари, амбулатория, бозордаги барча дўконлар, жумладан, 11 минг ҳовли, 19 та мадраса, 37 та масжид ёниб, кулга айланди... Хўжанд худудидаги “Қароқчи кум” станциясидан Олтиариқ станциясигача қадар бўлган 117 чақирим ердаги кишлоқлардаги мусулмонлар... ўлдирилиб, уйларига ўт қўйиб юборилмоқда. Мусулмонлардан тортиб олинган ғаллаларни тўғри қалъага олиб келтирмоқда. Шаҳар ва қишлоқлардаги мусулмонларнинг пул, ғалла, қўй ва моллари қолмади. Хаттоки, эски қози ва мингбошиларни тутиб келтириб, эллик ва юз минглаб пулларини тортиб олдилар. Фарғонада ҳар бир рус солдати ўзи ҳоким, ўзи подшодир. Улар нимани хоҳлашса, шу ишни қиладилар. Бу ғаламисликларни жавобгарликка тортиш у ёқда турсин, хатто суриштириб ҳам ўтирмайдилар”¹⁶⁸, – деган маълумотни келтириб ўтади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий матбуот материаллари шуни кўрсатадики, Туркистон мухторияти, бир томондан, шўро давлати раҳбари имзолаган декретнинг “руҳ ва ҳарфи”га мос бўлгани ва Туркистонда яшаган маҳаллий халқ манфаатларини ифодалагани, шу халқ томонидан катта хурсандчилик билан кутиб олингани ва қўллаб-қувватланганига қарамай, зўравонлик йўли билан тугатилди.

¹⁶⁸ Х а л и л и й Ю с у ф. Хўжанднинг ҳолати // Улуғ Туркистон, 1918 йил 2 апрель.

МУНДАРИЖА

Миллий матбуотимизнинг икки йўлчи юлдузи (Сўзбоши ўрнида)..3	
Каримов Н. Миллий матбуотимизнинг икки машҳур сиймоси.....6	
Ҳасанов Б. “Садои Фарғона” газетасида таълим ва маориф масалаларининг ёритилиши.....23	
Аҳмад С. Убайдулла. Хўжаев публицистикаси.....29	
Шодмонова С. “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталари саҳифаларида хотин-қизлар масаласининг ёритилиши.....39	
Шигабдинов Р. Дореволюционная политическая деятельность А.Валиди в Туркестане и национальная пресса.....45	
Қодирова М. Жадиждларнинг “Садои Фарғона” газетасида эълон қилинган шеърлари.....50	
Мустафаева Н. “Садои Туркистон” саҳифаларида Абдурауф Музаффарзоданинг маданият ва тараққиётга оид мулоҳазалари.....56	
Ирзаев Б. “Садои Туркистон” газетасида таълим ва тарбия масалаларининг ёритилиши.....62	
Қозоқов Т. “Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” газеталарида диний-маърифий масалаларнинг ёритилиши.....71	
Маҳмудов М., Насриддинова Д. “Садои Туркистон” газетасида аёллар масаласи.....76	
Ирзаев Б, Атабаева Л. “Садои Туркистон” ва “Садои Фарғона” газеталарида сиёсий ахборотнинг ёритилиши.....80	
Қозоқов Т., Воҳидова К. “Садои Фарғона” ва “Садои Туркистон” газеталарида иқтисодий масалаларнинг ёритилиши.....85	
Зикруллаев М. Абдулла Авлонийнинг “Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи” мақоласи хусусида.....89	
Раджапов Э., Раджапова Г. Миллий матбуот саҳифаларида Туркистон мухториятининг ёритилиши.....92	

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Босишга рухсат этилди 01.10.2015
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт табоғи 6,0
Шартли босма табоғи 6,5. Адади 100
Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: 241-81-20